

Kritisk Forum
FOR PRAKTISK TEOLOGI

KIRKEN I BYEN SEPTEMBER 2018

153

Kirken i byen

Byerne vokser. Over halvdelen af den danske befolkning bor i byer med mere end 30.000 indbyggere. Og selvom man ikke bor i en by, er man med sin smartphone del af en urban kultur, hvor der er langt til landet og de kulturelle mønstre, der tidligere kendetegnede livet på landet. Individualisering, traditionsopbrud, multikulturel og religiøs pluralitet udgør nyt bagtapedet for samfundet. Hermed er teologien, kirken og dens ytringer udfordret. Med dette nummer vender vi os mod bykulturen og de udfordringer, kirken står over for i byen.

Hvad tilfører kirken byen, som byen ikke kan være foruden? Er kirken en del af byplanen? Hvem er det, der rejser spørgsmålet om kirkens plads i byplanen? Giver bygningen noget tilbage til byen, for den plads den optager? Og er svaret en bygning?

Tidligere var kirken definerende for byen; kirken udgjorde centrum, byens midte, hvorfra resten af byen bredte sig ud i koncentriske cirkler. Hvor er kirketårnet? Sådan kunne man spørge og vide, at der var også byens (gamle) centrum, pladsen, torvet. I dag lever mennesker ikke med kirken som det fælles retningsgivende orienteringspunkt. Kirken indtager ikke pladsen i byen med samme selvfølgelighed. I den flydende modernitet er der mange centre – og i nogle af dem er der kirker, som er bygget sammen med og er en del af centeret.

Men hvor kan eller skal kirken placere sig i dag? Ikke alene ud fra en geografisk orientering, men også kulturelt og mentalt. Hvilken betydning har placeringen, formen, for kirkens måde at arbejde på? Er kirken en del af det almindelige dagligliv i en grad, som gør at den på godt og ondt går i ét med shoppingcenteret? Som et sted, hvor man købe sig lidt fred i en hektisk verden uden centrum og orienteringspunkter? Eller er kirken det anderledes rum, der med en formulering af Kierkegaard kan fastholde sansen for forvandling – men som måske også i sin anderledeshed står i permanent fare for at blive kuriøs og irrelevant?

Peter Birch og Esben Thusgård

Kirken som samtidighed

Henning Thomsen

Kirkens opgave i det efter-moderne er ikke at levere værdier, men at sætte perspektiv. Det handler om at vise begrænsningen som det skænkede og dermed evige liv. Heri ligger samhörigheden, samtidigheden – og den fortsatte inkarnation.

I. Mellem narcissisme og behagesyge

Kirken, dens forkyndelse og teologi må hele tiden på ny formulere sig på sin tids tænkebetinger. Identitet er derfor ikke noget, den har, men alene noget, den bestandigt er på vej til. I mødet mellem sit eget udtryk på den ene side og omverdenens skiftende billeder af dette på den anden. Denne bevægelse udfordrer kirken til at bringe det værdifulde, den har med sig fra sin tradition, og omdanne det til noget brugbart i nutiden. Gårsdagens udtryk er med andre ord udfordret af nutidens indtryk.

Og kirken *må* tage denne udfordring op. I en konstant refleksion, som ændrer dens selvopfattelse og udtryk. Gør den det ikke, ender det galt. Der ligger nemlig to farer og lurer lige under overfladen i denne dynamik. Den ene dukker op, hvor kirken nægter at tage bestik af kulturens spejling og derfor ikke anerkender, at omverdenens billede af den kirkelige virkelighed medvirker til at skabe dens identitet. Det er der, hvor præsten siger, at det ikke er folkekirken, det er galt med, men folket. Det er der, hvor menighedsrådet hævder, at folk blot skal lære gudstjenesten at kende, så vil de også komme til at elske den. Det er der, hvor den kirkelige betjening bliver enige om, at det var en god fastelavnsgudstjeneste, de holdt – uden at spørge hverken børn eller forældre. Denne faldgrube har et navn. Den hedder narcissisme.

Den anden fare befinder sig i den modsatte ende af spektret, men den er lige så fatal. Den melder sig, hvor kirken tværtimod glemmer sig selv for udeluk-

kende at gå op i popularitet og gode spejlinger og derfor giver folk alt det, de vil have, uden at give sig selv tid til en seriøs refleksion over kirkens mission, ophav og rolle. Det sker der, hvor kirken i iver efter at se mange mennesker inden for kirkens mure finder på alle mulige tiltag, som lige så godt kunne være arrangeret af så mange andre. Denne faldgrube hedder behagesyge.

Hvad er altså en kirkes identitet? Den er hverken på forhånd givet eller et mål, der kan nås. Men den er hele tiden i sin vorden, som teologer plejer at sige. Den er flydende, og den konstante bevægelse er dens næring. At alt dette ikke er abstrakt teori, kan aflæses af kirkens skiftende udseende, rolle og placering op gennem tiden siden reformationen. I den stiliserede beskrivelse af denne udvikling opererer man normalt med tre historiske typer: det traditionelle, det moderne og det efter-moderne samfund. De afløser hinanden uden dramatik på grund af voksende brudflader i den enkelte types grundstruktur, som efterhånden krakelerer overfladen, så utilstrækkelighederne bliver synlige.

Det er derfor udtrykkeligt ikke sådan, at det traditionelle afgår ved en pludselig død i det øjeblik, det moderne ser dagens lys osv. Snarere er der tale om, at der er perioder i historien, hvor det ene dominerer over det andet. Som Erling Andersen har formuleret det i en eksemplarisk sammenfatning:

I vores tid har det efter-moderne vist nok efterhånden overtaget i forhold til det moderne, men der er masser tilbage af det moderne, ligesom det moderne aldrig helt fik vundet over det traditionelle. Vi har altså et samfund med en del reminiscenser af det traditionelle, mange og lange spor af det moderne og en eftermodernitet, som buldrer frem.¹

Ifølge historikerne topper det traditionelle samfund omkring renæssancen og reformationen, hvor det moderne samtidig så småt begynder at melde sig for siden at kulminere med det 19. århundrede. Mens det efter-modernes opkomst kan dateres temmelig nøjagtigt til den moderne trediveårskrigs afslutning i 1945. Tager man samtidig i betragtning, at den kirkelige selvforståelse altid har udfoldet sig under en markant forsinkelsesfaktor, er der intet underligt i, at vi pludselig genkender vores daglige realitet som lidt af et klu-detæppe "af det hele". Alligevel er der tendenser, som kun fortrængningen kan negligere. Anna Marie Aagaard: "Det er muligt at lade som om danske

kristne ikke befinder sig i et postmoderne univers. Det er muligt, men ikke særlig konstruktivt, fordi det bunder i en illusion.” (Aagaard 2013: 163)

Hvad bliver konsekvensen?

2. Fra dengang til i går

I det traditionelle samfund lå kirken på højen blandt gårde og landsbyhuse, omgivet af kirkegården. Som et bogstaveligt ingenmandsland dannede den en overgang til omgivelserne, der var umulig at se bort fra. Kirken blev dermed både det udsigtspunkt, alt kunne betragtes fra, og det reservoir, hvorfra man hentede ressourcerne til dagliglivet. Derfor kørte man netop op til kirken, og når man sad der, rejste man sig, hvor det var påkrævet, men bøjede ellers nakken, så man kunne se præsten oppe på prædikestolen. Det religiøse var ganske enkelt både udspring og grundlag – i form af sammenhængen før, over og omkring den enkelte. Konsekvent sørgede kirken for alle passagerne i individernes liv og generationernes eller “slægters gang.”

I det traditionelle er “Gud” dermed tænkt som det værendes væren; “verden” er de faktiske omgivelser og “mennesket” en funktion af dem. Teologen skal derfor hverken lægge til eller trække fra, men gengive det, som forefindes.

I 1800-tallet bevæger kirken som alle andre sig ind til byen. I industrisamfundet finder den først sin plads i Københavns slum- og brokvarterer som et kontrastbillede blandt etageejendomme, der vækker “associationer i retning af den gamle kirke, for ikke at sige selve himlen” (Jensen 1995: 57). Efterhånden som parcelhusdistrikterne skyder op, flytter den imidlertid sammen med handelscentrene og bliver til aktivitetskirke og samlingssted for nærområdet.

Og da sker der noget. For samtidig med, at kirken på denne måde rykker sammen med folket og kommer det nær, bliver den paradoksalt nok også fjern. I den forstand nemlig, at det nu bliver den enkelte, der må gøre op med sig selv, hvad kirken egentlig står for. Religionen bevæger sig med andre ord fra kirken til folket, som på sin side begynder at forlange noget af kirken, ingen institution kan honorere, nemlig at den dækker alles individuelle, religiøse behov (Jensen 1995: 110).

Den moderne kirke er dermed blevet noget helt særligt i og med, at den overhovedet eksisterer. Den er ikke længere det guddommeliges sted, den

skal ikke missionere, den skal ikke kæmpe, den “er blot den kirke, der findes i landet, har slået sig ned og er blevet en del af landskabet og menneskers livsbillede” (Jensen 1995: 60). Den er fjern, for dens relevans består dybest set i at vise væk fra sig selv hen til den enkeltes overtagelse af sit eget liv.

I det moderne er “Gud” derfor, at der er ansvar; “verden” er den enkeltes udkast og “mennesket” et subjekt. Teologen er ansvarlig for denne strukturs evidens og må derfor trække fra for ikke at lægge til. Afmytologisering kommer det til at hedde.

3. Kritik og religionens genkomst

Modernitetens formulering af Gud som formal forudsætning for subjektstrukturen i stedet for det traditionelle begreb om Gud som “noget” eller “nogen” derude får på denne måde “Gud” til at forsvinde “fra det udvortes”, som Danmarks teologiske modernist, Søren Kierkegaard, udtrykker det. Denne situation kan naturligvis udnyttes og bliver det af den kritiske religionsvidenskab, som nu også dukker op for første gang. Dens ambition er at forklare religion som falsk bevidsthed. En projektion af kuldslæde drømme og uopfyldte ønsker. Og det vil sige: som en del af menneskets kompenserende adfærd og dermed noget andet end religion.

Det er det nye. Ikke altså, at et bestemt religiøst udtryk anfægtes. Det har man formodentlig altid kendt til. Men at religion kan forklares som religion uden religiøse antagelser. Pointen er nu, at selv om teologien fortsat insisterer på, at disse forklaringer ikke er dækkende, kan den pludselig ikke længere undlade at begrunde, hvad den gør, når den siger og gør noget. Siger teologien f. eks. “Gud”, må den i næste åndedrag redegøre for, hvordan den – som menneskelig aktivitet – overhovedet kan gøre dét. Uden blot at forlænge sine egne u-indløste forhåbninger ind i himlen.

Til en kritisk religionsvidenskab svarer altså en selvkritisk teologi. Om den vil det eller ej. “Gud” kan ikke længere hævdes, uden at det vises, hvordan dette begreb er et nødvendigt bidrag til menneskets menneskelighed. Det behøvede de traditionelle teologer ikke at bekymre sig om.

Konsekvent må teologi fra nu af drives på kritikkens betingelser. Hvad der samtidigt gør det ellers paradoksale parforhold mellem moderne teologi og

sekulariseringen forståelig. I Danmark udfolder både fagteologerne og de tidsbevidste prædikanter sig f. eks. i en kultkritik, der er uden sidestykke.² Ja, den moderne teologiske strategi synes næsten at bestå i at overhale sekulariseringen indenom. Var evangeliet måske ikke at drive folk ud af kirken – til det egentlige dagligliv? At kirken er fjern, er derfor ikke blot en konstatering – det skal den også være.

Modernitetens udløbsdato er 1945. I alle tilfælde i principiel forstand; selv om den konkrete histories forsinkelsesfaktor også her giver den døende epoke ilt i yderligere dekader. Idehistorisk betragtet er det nemlig virkelig 1. verdenskrig, der tager livet af Guds subjektivitet som grundlagstænkning, mens det er 2. verdenskrig, der gør det af med den tilsvarende struktur for menneskets vedkommende. Det er denne opdagelse, udnævnelsen af 1914-1945 til den moderne trediveårskrig vil fremhæve. Mens de oprindelige 30 års konflikt fra 1618 til 1648 resulterede i religionens frihed, er resultatet af de moderne 30 års kamp afslutningen på religionen, som vi kender den. Herhjemme er det især historikerne Niels Arne Sørensen og Henrik Jensen, der har udfoldet denne tanke.³

I 1. verdenskrig går begrebet om et grundlæggende guddommeligt subjekt til grunde af den enkle årsag, at de stridende parter begge drager i krig under påberåbelse af den samme guds særlige bevågenhed. Og da Gud må være Gud for alle eller for ingen, er denne argumentation identisk med gudstankens faktiske ophævelse. Henrik Jensen: Enhver begrundelse af noget som "Guds vilje" har dermed mistet sin mening. (Jensen 2000: 287-289) Eftervirkningen er vi klare vidner til. Ingen dansk politiker vil f.eks. i dag slippe ustraffet fra at begrunde sit forslag med netop Guds gunst. Det vil tværtimod være selvmord for åben skærm.

I 2. verdenskrig er det det grundlæggende begreb om et menneske, der bukker under. Primo Levis ikoniske erindringsbog om forholdene i Auschwitz siger det allerede med sin titel: "Hvis dette er et menneske" (Levi 1976). Hvad et menneske er, står med andre ord ikke længere fast. Det er blevet usikkert, når de indbyrdes kan behandle hinanden så grænseoverskridende, som KZ-lejrene er vidnesbyrd om.

Denne opløsning af modernitetens grundlag bliver samtidig ophævelsen af sekulariseringen som altomfattende kategori. Sagt ligeud: religionen vender tilbage. Og det vel at mærke i en skikkelse, der nu ellers pludselig er ble-

vet anakronistisk: den individualistiske. Nu gælder det *min* retræte, *min* spiritualitet, *mit* åndelige liv, *min* selvudvikling. Eller måske er det rigtigere at sige, at der i virkeligheden ikke er tale om en tilbagevenden, “for den type religion, der angiveligt skulle være kommet igen, har aldrig nogensinde været væk, den har bare været undertrykt og levet i tavshed. Men det gør den ikke længere. Den “religion”, der her er tale om, er folkereligiøsitet.” Og lidt senere: “Det må siges at være temmelig ironisk, at den ellers så religionskritiske modernitet munder ud i den epoke i verdenshistorien, der mest åbenlyst har disponeret mennesket for en fuldstændig ukritisk og indimellem bevidstløs hengivelse til alskens overtro og nyreligiøsitet” (Sandbeck 2012: 12). Hvad da – hvad kommer efter det moderne? Hvordan kommer vi videre?

4. Hverken guddommeligt parallelsamfund eller bragende individualisme

Det er udelukket at vende tilbage. Hverken til det traditionelle univers med dets guddommelige parallelvirkelighed til den materielle. Eller til den genopdagede religiøse selvudvikling, der definatorisk sender enhver ud over sine grænser. I begge tilfælde er det netop denne stræben efter det ubegrænsede, der bliver udslagsgivende. Var der én pointe, som moderniteten slog fast, var det menneskets begrænsning. Nok lagde den vægt på subjektets udkast, men inden for strengt definerede grænser. Denne bevidsthed kan ingen tænkning derfor længere gå bag om.

Konsekvent bliver det eneste relevante spørgsmål efter moderniteten også, om det begrænsede giver mening som begrænset. Om det med andre ord netop er vores begrænsede liv, der er det gyldige, eller vi i stedet skal overgive os til vore instinktive “hvis bare”-ønsker. Hvis bare jeg levede et andet sted; hvis bare jeg havde en anden familie; hvis bare jeg havde fået en anden opvækst; hvis bare jeg havde valgt mine forældre med større omhu; hvis bare ... hvis bare.

Den inkarnerede og hans fortsættelse i en lokal forsamling eller menighed er selve anerkendelsen af det begrænsede. Pointeringen af, at vi lever af det, der undrager sig både vores beherskelse og vores forståelse. At der midt i al vores kunnen og viden er noget, vi ikke forstår og kan, men må affinde os med. En

afmægtighed, som ikke er en fejl, der kan udbedres eller overvindes. Men vort liv. Kristendommen forklarer derfor heller ikke, hvorfor vi er begrænsede, så vi kan lære at holde op med det. Men den udfolder, hvordan denne begrænsning kan forstås – som et gode. Ja, at det er den, der udgør vores menneskelighed. Når vi bliver klar over, at den er de andres forvikling med os.

- Her er håbet ikke vejen ud, men vejen ind i verden.
- Her er Gud ikke undtagelsens ressource, men selvbegrænsningens magt.
- Her er troen ikke på noget, men en måde at leve på.
- Her er bekendelsen ikke en regnskabsafregning, men en lovprisning for mit livs ramme.

I det efter-moderne er “Gud” derfor kommunikation som kommunion; “verden” er historien og “mennesket” de andres næste. Teologen må følgelig lægge til for ikke at trække fra: inkarnationen er altid allerede forstået som den fortsatte bevægelse, der begyndte med Jesus og fortsætter med menigheden som hans legeme i verden.

5. Kirken – i byen – i dag

Den efter-moderne kirke er principielt en kirke i byen. Den efter-moderne teologi er menighedsteologi, hvor den ene og de andre kvalificeres som hinandens forudsætninger. Den efter-moderne kirkebygning må derfor allerede arkitektonisk vende sig udad og invitere ind. I vekseldrift med de andre.

Bydelen Trekroners nye kirke i Himmelev sogn ved Roskilde forventes færdig næste forår. Om den siger formand for byggeudvalget, Pia Bille: “Vi bygger en kirke, hvor kirkelige handlinger kan foregå, men hvor der også er plads til andre fællesskabsgivende måder at bruge kirken på. Vi laver også hele kirkegrunden om til en åben park. Vores mål er at byde folk indenfor og lade dem nærme sig i sit eget tempo og gå så langt, de har lyst til.”⁴

Vi begyndte med middelalderkirken på højen med kirkegården rundt om sig som en demilitariseret zone. Den markerede den overgang, der skulle

tilbagelægges, når man gik ind og hentede, hvad der skulle bruges derude. Nu kommer man udefra og ind i kirken for at opholde sig i det rum, der kan rumme det uafklarede, det ufremkommelige, det meningsløse. Ikke med ud-sigt til en løsning, men til et sprog, som kan håndtere både det begrænsede og det begrænsende. I dag kommer vi i kirken for at slippe for trøsten. Og det er trøsterigt. Trøsterigt, at noget må have lov til at blive stående f. eks. som meningsløst – og alligevel favnes.

Der er en grænse, men der er samtidig noget på den anden side grænsen. Det er afgørende for, hvordan vi forholder os til vore grænser.⁵ Det er forudsætningen for, at vi kan opfatte det begrænsede som et gode. Som det skænkede og derfor evige liv. Rummet, der understreger dette, er da ikke blot fysisk, men netop også socialt. Det er hér, de andre som den enes sammenhæng bliver et udsagn allerede fra kropssproget. Den enkelte bæres af de andre, ligesom han eller hun i næste situation selv er bærer. Stedfortrædelse er ikke først en dogmatisk, men en håndgribelig kategori. Den ene for den anden; de andre for de fremmede; menigheden for verden.

Kirken i byen er således ikke til for at sprede værdier til de andre samfundsområder. Uanset hvor trættende ofte det hævdes. Men den er til for at give hele samfundet perspektiv. Og her værdsættes dens virke – inden for livstolkning, sjælesorg og diakoni. Med dette udgangspunkt bliver den en efterspurgt samarbejdspartner, der overalt og hele tiden insisterer på det begrænsedes ret. Som værdileverandør derimod er den højst en anakronistisk konkurrent, der tilmed på forhånd er underlegen.

Hinsides tradition og udvikling, kollektiv og individ dukker samhørigheden altså pludselig op. Samtidigheden mellem den ene og de andre, der kun kan tænkes som en skænket begrænsning. Eller om man vil: fortsat inkarnation.

Noter

- 1 Citatet stammer fra et undervisningspapir, som Erling Andersen og undertegnede står bag, til brug i faget Kirkekundskab. I det hele taget er en stor del af både indhold og formuleringer i afsnit 1 og 2 hentet herfra.

Kirken som samtidighed

- 2 A.F. Nørager Pedersens gudstjenesteteologi og P.G .Lindhardts prædikener er solide eksempler på dette.
- 3 Niels Arne Sørensen er på dansk jord ophavsmanden til udtrykket “den moderne 30-års krig” om 1914-1945. Se Sørensen 2014, 13. Henrik Jensen har i (Jensen 2000) og i (Jensen 2014) forfulgt de idehistoriske konsekvenser af særligt 1. verdenskrig.
- 4 Interviewet med bl.a. Pia Bille står i Kristeligt Dagblad fra 14. april, 2018 side 4.
- 5 Her er jeg naturligvis inspireret af Lars Qvortrup. (Qvortrup 2011)

Litteratur

Aagaard, Anna Marie 2013: *Mod til at tro. Kapitler om hellighed*. København: Anis.

Jensen, Henrik 2000: *Ofrets århundrede*. København: Samleren.

Jensen, Henrik 2014: *Krigen 1914-1918 – og hvordan den forandrede verden*. København: Kristeligt Dagblads Forlag.

Jensen, Jørgen I. 1995: *Den fjerne kirke*. København: Samleren.

Levi, Primo 1976: *Hvis dette er et menneske*. Forum.

Sandbeck, Lars 2012: *De gudsforladtes Gud. Kristendom efter postmodernismen*. København: Anis.

Sørensen, Niels Arne 2014: *Den store krig. Europæernes første verdenskrig*. Gads Forlag.

Qvortrup, Lars 2011: *Paradokshåndtering og ritualproduktion. Tro som vidensform*. København: Anis.

Henning Thomsen er teologisk stiftskonsulent i Viborg Stift.

E-mail: hkt@km.dk

Troen i byen

Peter Lodberg

Byen som en kristen utopi

Den kristne grundfortælling begynder i en have og slutter i en by. Læren fra Johannes' Åbenbaringen er, at det ikke står i menneskets magt at skabe den perfekte by. Men kirken forkynder med sin fysiske tilstedeværelse, at der er meget mere at sige om os mennesker, end at vi er forbrugere og arbejdsomme væsener. Det kræver mod og kreativitet at hævde dét i den moderne byplan.

Den kristne grundfortælling begynder i en have og slutter i en by. Der består en spænding mellem Paradisets have med alle træerne til Det Ny Jerusalem med alle husene. Begge steder hersker freden og lyset. På sin egen storslåede måde beskriver Johannes' Åbenbaring, at der ikke er noget at være bange for, når Guds egen by slår portene op. I Det Ny Jerusalem skal de også stå åbne om natten, for de behøver ikke længere at beskytte mod uindbudte gæster eller røverisk overfald. Alt er forklaret og gennemstrømmet af det guddommelige lys, så alt mørke, løgn og bagtalelse er forsvundet. Byen er det nye paradys og forkynder Gud som den store byplanlægger, der lægger alt til rette. Byen er firkantet med ens længde og bredde. Dens murværk er jaspis, og byen er af det pure guld, der ser ud som det reneste glas. Det er ikke nødvendigt, at der et tempel i byen, for nu er Guds bolig hos menneskene, og han vil tørre hver tåre af indbyggernes øjne, og døden skal ikke være mere. Der vil heller ikke være sorg, krig, eller pine. Alt det gamle er forsvundet, og alt er nyt.

Det Ny Jerusalem udtrykker drømmen og længslen efter den perfekte by, hvor mennesker lever i harmoni med sig selv, hinanden og deres bestemmelse. Byen har til formål at skabe de perfekte rammer om et samliv, der lyk-

kes, og hvor vi er i overensstemmelse med det, vi blev skabt til at være. Byen skal forløse vores potentiale og udfordre os, så vi erfarer livet i hele dets fylde.

En by er derfor ikke bare en by. Den er smilets by; den er uldjdernes by, eller den er stedet for handel og ender derfor på –købing. Bynavne er dannet af de mennesker, der levede på stedet, og som navngav ud fra det, som var vigtigt for dem. Bynavne har en mission, eller som vi siger i dag: den skal “brande” byen i konkurrencen med andre byer.

Drømmen om Det Ny Jerusalem lever videre i de mange amerikanske byer eller områder, der hedder noget med New: New York, New Hampshire eller New Haven. I Guds eget land, USA, skulle puritanernes drøm om religiøs frihed og muligheden for at leve et liv til Guds velsignelse realiseres. Derfor tog deres byer navn efter deres bibelske forbillede, fordi alting skulle være nyt og helt anderledes end i det gamle York, Hampshire eller Haven tilbage i Old England.

I europæisk litteratur møder vi for første gang forestillingen om det utopiske og perfekte samfund i Thomas Mores bog “Utopia” fra ca. 1516. Han sammensætter ordet fra græsk “outopia” (ingensteds) og “eutopia” (et godt sted). Mores Utopia er et godt sted at være. Alt er ejet i fællesskab, og alle indbyggerne hjælper hinanden med landbruget. Kun slaver tager sig af rutinearbejdet. Utopia er et sted, hvor livet er nøje reguleret fra fødsel til død, så alle får det, de har brug for, og bidrager med det, de kan. Er det en utopi eller en mulighed, der kan realiseres?

Mores Utopia blev forsøgt realiseret i brødremenighedens byer med udgangspunkt i Herrnhut i Tyskland, sådan som vi i dag kan se det i det flotte, restaurerede Christiansfeld. Midt i byen ligger kirken og brønden, hvorfra vandet løber ud mod de fire verdenshjørner. På hver sin side af kirkepladsen er anlagt to parallelle gader, hvor fællesskabshusene for henholdsvis mænd, kvinder og børn er placeret. Alle er lige, og lighedstanken kommer tydeligst frem på Brødremenighedens kirkegård, *Gudsageren*. Her hviler de døde på samme måde, som menigheden sidder i kirken: søstrene til højre og brødre til venstre. Alle gravsten er ens, og de ligger lidt skråt uden blomster eller indhegning som på en normal dansk kirkegård. Her er det hele Gudsageren, der er Paradisets have, og ikke kun det enkelte gravsted. Indskriften på gravstenene vender mod øst, hvorfra Kristus vil oprejse de døde ved tidernes ende.

Christiansfelds byplanlægning er teologisk bestemt og hviler på grev Zinzendorfs religiøse oplevelse af den mystiske forening med Kristus og alle troende. Han fokuserer intenst på den korsfæstede Kristi sårmærker og den samhørighed, der er mellem alle troende og den korsfæstede. Det er dette fællesskab i kærlighedens hengivelse til den korsfæstede Kristus, som byen skal virkeliggøre. Kristus er sandt til stede i sin by, og fællesskabet med ham skal byens indbyggere opleve med ham i gudstjenesten og byens daglige liv. Derfor ligger kirken midt i byen ved livets flod og forbinder de to gader, hvor kvinder, mænd og børn bor i deres fællesskabshuse.

Huset

Grev Zinzendorf tillægger altså huset som ramme for det kristne fællesskab en vigtig betydning. Husets fællesskab bliver i sig selv til en forkyndelse af den kristne tros indhold og praksis. Her fortsætter greven en tradition, som går tilbage til de første apostle og ikke mindst Paulus.

Johannesevangeliet fortæller om, hvordan disciplene på opstandelsedagen af frygt holdt sig inde bag lukkede døre. Pludselig står den opstandne Jesus i huset og hilser dem med ordene: "Fred være med jer! Som Faderen har udsendt mig, sender jeg også jer!" (Joh 20,21). Da han havde sagt det, blæste han ånde i dem og sagde: "Modtag Helligånden! Forlader I nogen deres synder, er de dem forladt, nægter I at forlade nogen deres synder, er de ikke forladt" (Joh 20,23).

Det samme gentager sig en uge senere, hvor Thomas bliver anledning til, at Jesus forlader sine disciple i huset med ordene: "Salige er de, som ikke har set og dog tror" (Joh 20,29).

Helge Kjær Nielsen har peget på, at de elementer, der indgår i Johannesevangeliets beretning, alle knytter sig til gudstjenesten, sådan som vi lærer dem at kende i kirkens tidligste historie: fredshilsen, sendelse i Helligåndens kraft og forkyndelse af frelsens mulighed (Nielsen 2007, 598ff.). Husets gudstjeneste bliver til en fest sammen med den Opstandne, og herfra fortsætter den genskabelse af verden, som Jesus havde påbegyndt alene, men som nu fortsætter i kraft af den udrustning, han har givet sine disciple med på vejen. Frygt bliver afløst af frygtløshed og tavshed af forkyndelse.

Det er også i huset, at menigheden finder sin form med dåb og nadver. Fra husholdningen kender vi vand, vin og brød. Vanddåben står som indgangsportal til huset efter afsluttet dåbsundervisning, og husgudstjenesten når sit højdepunkt, når brødet deles, og vinen drikkes. Vandet vasker det gamle liv væk og gør alting rent og nyt. Brødet og vinen tolker, at den opstandne Kristus giver sig selv til os, når brød og vin stiller vores sult og tørst, så vi kan leve. Det hører til brødets og vinen natur, at de skal opgive sig selv for at blive til nyt liv for andre. Dermed tyder og tolker de betydningen af Jesu død og opstandelse.

Men husets karakter er ikke kun sakramentalt bestemt. Det er i sin sociologiske struktur selv en forkyndelse af, at vand, brød og vin skaber fællesskab blandt dem, der døber, spiser og drikker sammen. Menighedens husfællesskab er det femte evangelium, der forkynder, at her er der ikke forskel på mand og kvinde, træl og fri, jøde eller græker. Huset tyder og tolker, hvad forsoning betyder for husfreden blandt mennesker, der i det almindelige samfundsliv ikke må være i stue sammen.

Huset former således menighedens forkyndelse, sakramentale liv og etik; dens liv og lære. Det er derfor heller ikke overraskende, at den kristne kirke bliver til som et by-fænomen. Kirken er forsamlingen af mennesker, der tror i byen. Vi kender byerne tydeligst i form af Jerusalem, Antiokia, Efesus, Korinth og Rom. Romerrigets infrastruktur bistod forkyndelsens udbredelse. Senere under det byzantinske rige med dets centrum i Konstantinopel knyttede kirken sig til den nye struktur og indrettede sig med patriarkater og ærkebispesæder.

Byen bliver også et teologisk omdrejningspunkt med Augustins stort anlagte værk om den himmelske by og den jordiske by. Med sit greb hjælper han den kristne kirke i den vanskelige proces med at omstille sig fra at være en forfulgt minoritetskirke til at blive en statsbærende kirke, som rykker ind i de vesteuropæiske hovedbyer.

Det vil føre for vidt at følge forholdet mellem by og kristen tro op igennem den europæiske kirkehistorie. Men der er ingen tvivl om, at det har spillet en væsentlig rolle, sådan som det fx kendes fra reformationen i Wittenberg eller de europæiske havnebyers betydning for kirkernes missionsvirksomhed uden for Europa.

Fra land til by

I Danmark kan vi have en tendens til at glemme, at det er byen, der kommer før landet, når vi skal lokalisere troen. Det hænger sammen med, at vi de sidste 100 år har oplevet en indvandring fra landet til byerne, hvor vi har bygget kirker i de nye forstæder. Vi kan derfor være tilbøjelige til at glemme, at den kristne tro historisk set har hørt sammen med byer som Hedeby(Slesvig), Ribe, Viborg, Odense, Roskilde, København og Nyborg.

En dansk by kendes på, at der ligger en kirke midt i byen med en kirkeplads rundt omkring, som også kan bruges til markedsplads. På den måde har kirkebyggeri været med til at forme byplanlægningen fra den ældste tid. Undtagelsen, der bekræfter reglen, er Billund. Klodsernes by er byen uden centrum, og det hænger sammen med, at forbilledet for Billund er den amerikanske by, dvs. fremtidens by, og den er som bekendt centerløs og flydende. Derfor er det helt naturligt, at Billund Kirke er en del af Billund Centret, hvor der også er bibliotek, teatersal, børnehave, fritidshjem og cafeteria. Det nærmeste, vi i Danmark kommer på en amerikansk "mega church", hvor vi kan opholde os hele dagen og hele livet. Centertanken ophævede interessant nok ideen om et center i byen, men Billund Centret blev et forbillede for en lang række kirker, der i 1970'erne blev bygget sammen med mødelokale, indkøbscentre og offentlige institutioner ud fra tanken om, at hvor folk er, skal også kirken være. Kirken skulle ikke ligge for sig selv som en særligt hellig bygning, men skulle være et folkeligt mødested, der ligner alt andet end den traditionelle middelalderkirke.

I Billund Centret og i flere kirkebyggerier fra 1970'erne og 1980'erne smelter kirke og forsamlingshus/missionshus sammen. Det var en tendens, vi allerede så i Kirkefondskirkerne på de københavnske brokvarterer, da der skulle bygges nye kirker i forbindelse med Københavns eksplosive byudvikling under industrialiseringen fra midten af 1800-tallet og den dermed forbundne indvandring fra hele landet til hovedstaden.

I disse år fortsætter vandringen fra land til by, sådan at Danmark er på vej til at få to metropoler: Østsjælland med København som hovedby og Østjylland med Aarhus som hovedby. De vokser ikke kun i kraft af indvandring fra det danske land, men også i kraft af indvandring fra den store verden. Der sker en kraftig befolkningstilvækst, der kræver etablering af nye boligområ-

der. Det sker enten på gamle industriarealer som fx Carlsberg i København eller i nybyggede havneområder som fx Aarhus Ø.

Teologisk byvandring

Vore store byer reflekterer den tro, der altid har været på færde i vores byer. Bygningerne vidner om mennesker, der tror, og giver troen et fysisk udtryk. Det kan vi få et indtryk af, hvis vi tager på en teologisk byvandring, sådan som det fx kan gøres i Aarhus.

Inden for en kvadratkilometer i Aarhus midtby kan vi bevæge os igennem 1000 års troshistorie helt frem til vores egen tid. På turen møder vi ikke kun Vor Frue Kirke og Aarhus Domkirke, men også den tidligere grundtvigske valgmenighedskirke og Apostolsk Kirke, der nu er ungdomskirke. Ved Salling ligger den gamle metodistkirke, der i dag er mødested for spiritister og Livets Lys. I det gamle "Red Light District" har Frelsens Hær slået sig ned sammen med foreninger som KFUM & KFUK, FDF, den nye Børnehøjskole og Kirkens Korshær. Lige over for sidstnævnte ligger det tidligere missionshus bygget i byzantinsk stil. Det blev overtaget af Granhøj Dans og er nu ved at blive indrettet til hotel og danserestaurant for det modne publikum. På den anden side af gaden gemt godt væk bag nogle høje træer ligger kvarterets moské. Et stenkast derfra ligger Folkekirkens Nødhjælps genbrugsbutik, der startede genbrugsbølgen i Danmark. I udkanten af den gamle bykerne kan vi støde på den jødiske gravplads lige over for Rådhuset, der ligger på den gamle kirkegård med bagsiden til Nikolaus Kirke. Den tilhørte tidligere Katolsk Apostolsk Kirke, men er nu overtaget af Den Katolske Kirke i Ryesgade, der har lejet den ud til kristne indvandrere fra Mellemøsten.

I løbet af en times teologisk gåtur møder vi kirke- og foreningshistorie, den sociale virkelighed på samfundets bund, sekulariseringens betydning, økumenisk og religiøs mangfoldighed samt nutidig indvandringshistorie, der ikke er meget anderledes end tidligere tiders. Vi bliver bekræftet i, at tro sætter sig sine spor i byen. Nok fodrer den vores samvittighed og hjælper os til at finde ud af, hvad der er sandt og falsk. Men troen er ikke kun noget indre i vores sjæl, hjerte eller hjerne. Troen i byen sætter også sine aftryk i bygninger, ritualer, institutioner og bidrager til at forme byrummet. I byen

kan vi tale om troens tider og steder. Byens bygninger vidner om tro – både i fortid og nutid.

Fremtiden

I de større byer er byudviklingen i fuld gang, og spørgsmålet rejser sig, om der også skal bygges kirker i de nye boligområder. Hvis der skal, hvordan skal kirkerne så se ud? Svaret kompliceres af, at byplanlæggerne sjældent tænker kirken med som en naturlig sag, og at investeringerne er så store, at det kan være svært at finansiere et stort kirkebyggeri.

Set udefra virker det som om kommuner, investorer og arkitektfirmaer er præget (måske ubevidst) af Johannes' Åbenbaring, når de forsøger at planlægge sig til den perfekte bebyggelse. Alt er indrettet og målt op til den sidste centimeter. Vejene er lige, placeringen af cafeen bestemt på forhånd, og bebyggelsens længde svarer til dens bredde. Alle nye projekter bliver præsenteret som Det Ny Jerusalem, der lige er kommet ned fra Himlen. Prospekterne med arkitekternes forslag til en ny bebyggelse er således altid holdt i gyldne farver. Harmonisk bevæger glade unge mennesker på cykel eller med hinanden i hænderne sig ned ad brede boulevarder, hvor nyklippede træer står og lyser mod himlen med deres grønne trækroner. Selv bygningerne giver mindelser om den gyldne stad. Alt er af glas, så intet er skjult for vore øjne. Vandet løber smukt med solglimt, der spiller i vandoverfladen, i kanaler og havneområder, hvor lykkelige mennesker sejler i kajak. Hverken vind eller bølger generer den perfekte sejlsad.

Arkitekternes prospekttegninger ligner også Det Ny Jerusalem på den måde, at der aldrig er indregnet eller tegnet en kirke. Her er det højhusene, der stræber mod himlen, og ikke kirken med dets spir. I Johannes' Åbenbaring hænger det sammen med, at Gud nu har taget bolig blandt sit folk. I de flotte og veludførte prospekttegninger er det vores succes, der er vor tids ord for frelse, der præger alt og alle. For et øjeblik overser vi den grimme beton og den fantasiløse byggestil, hvor alle bygninger ligner hinanden som store papkasser, der er sat på højkant. Her findes ingen hjemløse, der fylder gadebilledet med deres hunde og tomme spritflasker. Intet kan forstyrre vores blik og følelsen af velvære og harmoni.

Det er underligt, at vi bliver ved med at tro på, at vi på forhånd kan skabe den perfekte by. Det samme troede byplanlæggerne i velfærdsstatens gyldne periode i 1970'erne, da de byggede Gellerupparken ved Aarhus, Mjølnerparken i København eller Vollsmose i Odense. Her manglede intet – heller ikke en kirke. Velfærdsstatens byplanlæggere ville det så godt. Deres store planer skulle realisere drømmen om at bo tæt på indkøbsmuligheder og offentlige institutioner i store og luftige lejligheder, som industriarbejderen kunne trække sig tilbage til, når han/hun kom træt hjem fra arbejde. Det gik bare ikke helt som forudset. I dag rives der ned og bygges om, fordi udviklingen i de store planbebyggelser blev anderledes, end byplanlæggerne havde forudset.

Vi er altså ikke blevet klogere, og om nogle år vil vi sikkert opdage, at også vor tids stort anlagte og planlagte bebyggelser ikke er så perfekte, som de fremtræder i det gyldne look, arkitekterne præsenterer os for. Vi har glemte, at læren fra Johannes' Åbenbaring er, at kun Gud kan skabe den perfekte by. Vores byer skal være ufuldendte med plads til fejl, de skæve eksistenser og menneskelig foretagsomhed, der kan gå galt. Vi skal have realismen tilbage i byplanlægningen, så vi kan få smukke boliger med plads til børn og gamle tanter.

Hvis det ikke er for sent, skal vi også have kirkepladsen tilbage i de nye byer. Måske kan en nybygget kirke i dag ikke konkurrere med de store højhuse, men det er en del af vores tros- og byggegeografi, at der skal være en plads og et centrum, vi kan orientere os ud fra. Pladsen skal føre ud i forskellige retninger, så vi får en fornemmelse af, at der er sammenhæng mellem centrum og periferi. En kirke på sin plads skal ikke kun være et smukt arkitektonisk syn, men også signalere, at her er der en bygning, der i sin arkitektur og indhold forbinder mennesker med det himmelske. Kirken forkynder med sin fysiske tilstedeværelse, at der er meget mere at sige om os mennesker, end at vi er forbrugere og arbejdsomme væsener. Der er et formål med al vores aktivitet, der skal tjene Gud til ære og næsten til gavn.

Derfor må vi ikke tænke for småt om kirkebyggerier i dag. Vi skal turde tænke som de gamle middelalderkirkebygherrer, der vidste, at de nok ikke ville komme til at opleve, at deres kirke eller katedral ville stå færdig i deres levetid. Nok skal vi ikke bygge vor tids Sagrada Familia som i Barcelona, men vi skal være besjælet af den samme længsel efter at bygge for efterslægten.

Vi er derfor i en afgørende fase i folkekirkens historie, fordi vi skal turde tænke kreativt og modigt i en situation, hvor der hersker mismod og orienteringsløshed på grund af sekularisering, islam og faldende dåbstal. Det letteste er at tænke for småt og søge de små løsninger, der også kan være de billigste og passer ind i bygherrerens kram. Men folkekirken kan ikke skrumpes sig til relevans. Den er nødt til at være til stede i det fysiske rum, fordi troen i byen får et længde- og dybdeperspektiv, når vi dagligt møder kirken som bygning og bliver mindet om, at den forkynder ved sin blotte tilstedeværelse.

Til sidst

Danskernes tro gennem 1000 år har været bundet til steder, og kirken har været med til at forme udviklingen af byer. Kirkeplads og markedsplads er gået hånd i hånd og har givet de nye byer et centrum som orienteringspunkt. Der har været mennesker, som har gjort en ekstra indsats og skabt økonomi for nye kirker, fordi det var vigtigt for dem, at der er steder, hvor vi kan samles i alle livets situationer. Til tider har de mødt modstand, fordi andre helere ville have en børnehave eller en fodboldklub i stedet for en kirke. Læren er, at kirkebyggerier ikke kommer let. Der skal arbejdes på mange fronter. Sådan er det måske endnu mere i dag, men det gælder om at turde og ville i stedet for blot at snakke og planlægge.

Litteratur

Lodberg, Peter (2016). *Danskernes tro gennem 1000 år*. København: Kristeligt Dagblads Forlag.

Nielsen, Helge Kjær (2007). *Kommentar til Johannesevangeliet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Peter Lodberg, professor, dr.theol. og ph.d. ved Aarhus Universitet
E-mail: teopl@cas.au.dk

Kirkerum, byrum og himmelrum

Lars Buch Viftrup

I et polycentrisk samfund er kirken ikke længere det naturlige centrum i bybilledet, men skal derfor være desto skarpere på sin særlige funktion i byen og bidrage til den gode by som et af de mange systemer i vores fælles samfund. Byen er en evigt foranderlig størrelse, som ingen kan være i tvivl om i disse år, hvor byfornyelser forandrer byerne kraftigt. Hvis byerne skal være gode at leve i, er der brug for så mange perspektiver som muligt. Og folkekirken har med sine mange kirker og lange historiske arv for at tage del i samfundslivet et ansvar for at bringe sine iagttagelser i spil, når byen udvikler sig. Ellers vil der mangle et afgørende perspektiv. Folkekirkens selvopretholdelse hænger sammen med dens evne til at bidrage til samfundet med sit særlige perspektiv.

Paradokshåndtering

Man kan da ikke have en god by uden at der er nogle helveds store kirkerum, man kan gå ind og sætte sig i og sidde og lure lidt ud i luften.*¹

Midt i byens virvar af bygninger, veje og pladser står kirken. Den er typisk lidt anderledes end de andre bygninger. Ganske genkendelig. Den er til at få øje på. Den har et tårn og et spir, der vertikalt peger opad, og en krop, kirkeskibet og koret, der er aflangt og horisontalt peger ud mod den øvrige by, typisk i retning øst/vest. I disse få signalementer ligger der vigtige indsigter gemt om, hvad denne mærkelige bygning skal gøre godt for. Den skal skabe orientering. Og orientere sig kan man kun, hvis man kan se det hele lidt ovenfra eller udefra. Men ingen sidder på kirkespiret og skuer ud over byen,

for det kan man ikke, man ville blot blive spiddet. Man er nødt til at sidde inde i kirkerummet og "lure lidt ud i luften" og reflektere over himmelrummets betydning, som de høje loftshvælvinger og tårnets spir peger imod. Vi eksisterer jo i det himmelrum, selvom vi meget nemt kan glemme det, tynget mod jorden og travlt beskæftigede som vi er, når vi drøner rundt mellem hjemmet, banken, rådhuset, domstolen, indkøbscentret, arbejdspladsen og hjem igen.

Ifølge Luhmanns teori om sociale systemer er det religiøse systems funktion paradokshåndtering.² Religionen er det system, der forsøger at kommunikere om det, vi ikke kan tale om, eller formulere viden om det, vi ikke kan vide noget om og alligevel kan have brug for at "*lure lidt over*", for paradokser er nemlig ikke så nemme at komme overens med. Forestillingen om, at objektiv viden med tiden vil udrydde al tvivl og skabe sikkerhed for alle, er langt mere betryggende og enkel. Det er forestillingen om, at de mange rum, som tilsammen udgør byrummet, alene er reelle og eksisterer uden henvisning til det rum, himmelrummet, som hvælver sig over byen. Kirkespiret og det høje loft er nøglen til at forstå, hvad det er, kirken bidrager med til samfundet, som ingen af de andre systemer kan, nemlig at henvise til det, som gør alle de andre henvisninger mulige, vel vidende at vi kun ved noget om det, vi ikke ved noget om, fra kirkerummets inderside.

I kirkens sprog er det troen, der udfolder sig, når mennesket forholder sig til det, det ikke ved og ikke kan vide noget om. I system-teoriens vokabular tematiserer religionen mening ved at sætte skel imellem og reflektere over relationen mellem det immanente og det transcendent, mellem byrummet og himmelrummet. Men i dag, hvor alle har været oppe at flyve, også højt oppe over kirkespiret, og alle har mulighed for at se tv-programmer med optagelser fra månen, er der en stærk tradition for at hævde, at det religiøse ikke længere har nogen relevans. Himmelrummet er erobret, og se, der var ikke noget andet end stjernestøv. Som Qvortrup påpeger, har vi i moderne tid ekspanderet vores viden så ufattelig meget, at vi knap kan se til horisonten af vores viden og derfor bliver blinde for vores ikke-viden. Himmelrummet som det grænsefænomen, den horisont, uden hvilken byen ikke kunne få form, lægges hen i tusmørket. "Grosbøll...og de fleste andre oplyste mennesker vil kun vide – og vide af – det, de ved med sikkerhed. De vil ikke have med paradokser at gøre, og hver gang paradokser dukker op i horisonten – i

horisonten for det, der er muligt at vide, dvs. i vores videnshorisont – lyses det i band”. (Qvortrup 2012: 39) Det er blindheden, der følger af denne bandlysning, religionen forsøger at kaste lys over.

Kirken i byplanen

Sekularisering betyder ifølge Luhmann ikke mindre religion, men at religionen mister sin privilegerede status og i stedet bliver en af mange funktions-systemer. Systemerne, der før var lagdelt og underlagt et centralt hierarki, har ikke længere et fælles styrende princip. Resultatet er polycentrisme, et meget komplekst samspil mellem selvstændige funktionssystemer, der ikke har rod i nogen essens og derfor heller ikke har nogen forudsigelig programmerbarhed eller ideelt mål. Men konsekvensen er også en art lukkethed i de enkelte systemer, *autopoiesi*, hvis styrke er systemernes evne til at overleve i konstant vekslende kontekster, men som også problematiserer det, der er fælles. Når samfundet alligevel hænger sammen, skyldes det systemernes evne til at kommunikere deres iagttagelser ud og reflektere over de andre systemers iagttagelser og derved hele tiden tilpasse sig og præge sin omverden, med andre ord at navigere i et omskifteligt samfund.

Det afhænger ikke af virkelighed eller sandhed, men af hvad der stabiliserer sig, når mange iagttagere iagttager hinandens iagttagelser (Thyssen 1997: 28).

Luhmanns system-teori er interessant, fordi den peger på en forståelse af religion, der både er “med-kulturel” i den forstand, at den er en af mange funktions-systemer, som tilsammen udgør det moderne, sekulariserede og uddifferentierede samfund, og samtidig i kraft af sit systems sær-funktion er “mod-kulturel”, fordi den altid vil kaste et særligt lys over verden, som modsiger og supplerer de andre systemers perspektiver.

Accepterer man det polycentriske, har man brug for klar tale i de enkelte systemer, for ellers bliver systemet opløst, men klar tale om den helt specifikke funktion, systemet har, og hvordan det iagttager de andre systemers iagttagelser. I den udstrækning andre systemer lader sig forstyrre af det re-

ligiøse systems iagttagelser og reagerer ved at indoptage perspektiver herfra, kan man tale om indflydelse på andre systemer. Religion kan, som Qvortrup formulerer det

sagtens tilbyde sig med meta-tematiseringer, dvs. med iagttagelser af andre funktionssystemers iagttagelser, og kan måske derved oven i købet opnå, at der opstår indirekte effekter, dvs. at disse systemer begynder at iagttage sig selv og verden anderledes (Qvortrup 2012: 36).

På denne baggrund kan og skal det religiøse system som et af samfundets vigtige systemer tematisere byen og sin placering i byrummet ud fra sine iagttagelser, uden at det af den grund krænker de andre systemers autonomi. Kirken bør være med i byplanen, da den repræsenterer et vigtigt perspektiv, som har betydning for samfundet. Og kirken bør selv tage initiativ til en sådan kommunikation, da den ikke længere kan regne med, at andre systemer gør det. Udfordringen kan være, om den kirkelige struktur er i stand til at håndtere en sådan kommunikation, der går på tværs af sognegrænser. Fordi vi alle er med i alle de vitale samfundssystemer, er det jo ikke til at afvise, at den kirkelige kommunikation får talerør fra mange andre sammenhænge end systemets eget organisatoriske apparat. Men under alle omstændigheder bør kirken have reflekteret over sin rolle i samfundet og dens evne til at kommunikere sit anliggende i forhold til den by, der er fælles for alle.

Lokalt at skabe fællesskaber om løsningerne

Det er i byerne, mulighederne er størst og mangfoldigheden tydeligst. Som en kirkelig deltager iagttager:

Jeg oplevede simpelthen en frihed i den der mangfoldighed, at her kan man være på alverdens forskellige måder.*

Pluralisme er en positiv værdi, der har afledte effekter såsom rummelighed, kreativitet, oplevelse, (valg-)frihed og meget andet, som er med til at gøre byen attraktiv. Måske er det også derfor, at det i Aarhus kommunes medborgerskabspolitik fra 2016 hedder, at den ikke alene skal søge at håndtere, men ligefrem “*bidrage til at skabe et mangfoldigt samfund*”.³ Men pluralismen har også sine udfordringer, som kommer til udtryk i iagttagelser af, hvorledes valgmulighederne også fører til segmentering, ghetto-dannelser, ulighed og ensomhed.

“Det er vigtigt, at det bliver muligt at være der sammen og ikke bare være der parallelt”*, som en borger iagttaget.

I bogen *Rodskud* gør bl.a. borgmester for Aarhus, Jacob Bundsgaard, sig til talsmand for en bevægelse af driftige borgmestere, der hævder, at løsningerne på tidens stadig mere komplekse problemer ikke primært kommer fra Folketinget, men fra byerne i samarbejde mellem det offentlige, det private og civilsamfundet.

Succesfulde kommuner er dem, som forstår at skabe processer, der netop forbinder sig med borgere, foreninger og virksomheder og lokalt skaber fællesskaber om løsningerne (Lundsfryd 2017, 80).

Et udsagn som dette er interessant både fra en kirkelig vinkel og en systemteoretisk vinkel. Kirken, der i sin sognestruktur ser sig som et lokalt anliggende, hvor “tingene gror nedefra”*, må vel være en vigtig medspiller i en sådan proces, der “lokalt skaber fællesskaber om løsningerne”. For systemteoriens vedkommende peges der på en af de alvorlige udfordringer for det moderne samfunds uddifferentiering af funktionelle systemer, nemlig at systemerne lukker sig om sig selv og derfor gør fælles løsninger på tværs af systemer vanskelige, det der populært har fået betegnelsen “wicked problems” (Lundsfryd 2017, 20). De er nemlig så komplekse, at de kræver fælles fodslag på tværs af mange systemer, der kan have meget modstridende behov.

Der er rigtig nok alle de ting, kirken laver, og så kan vi komme og deltage i det, men det er jo ikke en interaktion, det er jo et tilbud, de har, og det er måske der, det strander?*

Sådan iagttager en borger kirkens forhold til byen og peger på den selvsamme lukkethed, som ifølge Luhmann kendetegner systemer, ikke kun det kirkelige. Interaktionen kan hæmmes af den principielle lukkethed, men det kan også hæmmes af, at kirken i dette tilfælde ikke ses eller ser sig selv som en relevant medspiller i de lokale samfundsanliggender, fordi der stadig i forventningsstrukturerne befinder sig træk af et sekulariseringsparadigme, hvor det religiøse i princippet er i modsætning til det sekulære og offentlige.

“Det er lidt flovt, hvis man skulle sige, jeg er et kristent menneske, det hører man aldrig”*, iagttager en borger.

“Jeg frygter for tab af det sekulære”*, lyder det fra en kommunal iagttager.

Sådanne iagttagelser har konsekvenser for samarbejds muligheder og medinddragelse fra andre systemer og kræver stadig refleksion og kommunikation fra det kirkelige system.

Folkekirken og det, der ligger uden for det kommunale system, har nogle muligheder, det kan noget andet end det kommunale.*

I denne kommunale iagttagelse ser man refleksioner over det religiøse i det hyperkomplekse samfund, hvor religion er en ressource og et supplement til de mange andre systemer. For samfundet hænger her ikke sammen, fordi det er enkelt, men fordi det er komplekst og mangfoldigt og har systemer, der kan håndtere det. Og netop derfor kan religionen som det system, der har erfaring i at håndtere paradokser, rumme mange muligheder. Men muligheder, som det kirkelige system også selv skal få øje på.

Refleksionsrum, hjerterum og forankringsrum

Man kan vanskeligt undervurdere kirkerummets betydning som et offentligt udtryk for religiøs sprogbrug. Synligheden i byrummet er i sig selv en stærk indikator af kirken som en del af byen og byen som en del af kirken. Men vi navigerer ikke kun i forhold til bygninger.

Vi navigerer visuelt i byen, men også kulturelt kan vi navigere.*

Hvor ikoniske kirkebygningerne end er, er bygningen kun en lille del af den kirkelige kommunikation. I forbindelse med byplanlægning, som nemt kommer til at handle om økonomi og arkitektur, hvor kirkerummet som bygning måske nok kan gøre sig interessant, fordi det ofte er det arkitektonisk specielle, er det imidlertid interessant at se på det system, denne bygning er en del af, og netop som et *socialt* system, der har at gøre med vores samfund. Når kirken skal argumentere for sin naturlige plads i byrummet, skal det kunne argumentere for sin bredere funktion for samfundet, og på den lange bane er det i en luhmann'sk optik som socialt system, at kirken kan bevare sin relevans, og ikke fordi det har smukke kirkebygninger.

Hvis det religiøses funktion er paradokshåndtering, er dets ydelser ritualforvaltning, sjælesorg, diakoni og meget andet. Mens den religiøse kode, immanens/transcendens, kaster lys ind over det fælles samfund, bliver den gen-reflekteret og aktualiseret på utallig vis gennem ydelserne, der skaber kontaktflader i samfundet og adgang til specifikke iagttagelser, der herigennem giver et system-nuanceret indsigt i byens liv. Jeg vil her foreslå tre forskellige metaforer for iagttagelsesformer, kirken stiller til rådighed for samfundet, og da vi har at gøre med kirkerummet i byrummet, formuleres de som rum, der netop giver rum for særlige aktiviteter eller iagttagelsesformer.

a. Refleksions- og forundringsrum

Jeg synes, præster de er skidegode til at tematisere nogle livsmæssige problemstillinger.*

Samfundet hænger sammen i kraft af refleksion. Kirkerummene er i sig selv refleksionsrum, der i kraft af deres arkitektur fremmer refleksion over religiøse tematikker, men refleksion foregår i alle kirkelige ydelser fra prædikenen over sjælesorgen til sogneaftenen. Det religiøse system reflekterer over himmelrummets betydning for byrummet og giver dermed samfundet adgang til en refleksion over dets begrænsninger som et potentiale til at se nye muligheder. Det øger refleksionsevnen. Troens evne til at håndtere paradokser og leve med usikkerhed og død er en ressource, der ikke dræber usikkerheden og fjerner døden, men øger evnen til at håndtere det, og bliver med Luhmanns karakteristisk et potentiale for usikkerhed fremfor sikkerhed. Et andet ord, der ligger nært op ad refleksion, er ordet forundring. Det religiøse fremmer refleksionen, evnen til at sætte sig i den andens og det andets sted, fordi det ligger i dens grundkode at undre sig, at stille sine forventningsstrukturer på spil og åbne for nye muligheder, grundlæggende at kunne se tilværelsen som et under, der sprænger alle rammer for, hvad man kan begribe.

b. Hjerterum

Jeg kan sagtens tilkendegive mig til de kristne værdier, til næstekærlighed, til mellem menneskeligheden.*

Hvor det religiøse for mange er et problematisk begreb, synes næstekærlighed at være en del af forventningsstrukturen i forhold til kirken. Et af kirkens paradoksbegreber er netop kærlighed. Hvad er det, der giver livet mening trods synd og død? Hvad er det, der motiverer mennesker til at gøre noget for andre mennesker, selvom det kan koste både økonomisk og personligt? Det er kærligheden. Kirken stiller rum til rådighed for refleksioner over samhørigheden af mennesker i byen, der hele tiden splittes op i segmenter. Hvor svært det end kan lyde at tale om kærlighed og hensynet til næsten eller Guds skaberværk, når der forhandles milliarder i byfornyelse, er det ikke desto mindre vigtige påmindelser om en horisont så stor, at alle skal kunne være der. De kristne narrativer om næstekærlighed og den indsocialisering i disse narrativer, som kirken stiller til rådighed, er en ressource for samfundet.

c. Forankringsrum

Jamen, det er jo et pejlemærke. Her ved man lige, hvor man er i byen.*

Byens liv er pulserende og mangfoldigt, altid i forandring og med utallige valgmuligheder. Det moderne, polycentriske samfund kan være uoverskueligt og vanskelig at navigere i. Kirken fungerer også som modpol til dette, som et helle, hvorfra man kan se det hele fra et andet perspektiv, som et åndehul og frirum, hvor man kan tage en pause fra ræset, og et erindringsrum, der opsamler historier og fungerer som fikspunkt. Der er tråde tilbage i tiden og en stabilitet som ikke mange andre steder i samfundet. De store overgangsrifter er ankre i et liv, der giver rum for at spørge: Hvor er jeg nu? Hvordan kom jeg hertil? Hvor er jeg på vej hen? Men de er også traditioner, der forankrer os i et samfund, hvor alle flager, når de unge bliver konfirmeret, hele familien samles, når nogen døbes eller bliver gift, og alle dem, man elskede, sidder med, når man skal begraves.

Alle disse rum peger på det, som er fælles for os alle, fordi referencen er himmelrummet, der hvælver sig over os alle. Det er ikke givet, at folkekirken fortsat vil have den markante rolle, den har nu. Det afhænger af, om den formår at bevare den folkelige opbakning. Det vil med andre ord sige, om den er i stand til at kaste lys over den by, den er en del af. Bidrager den kirkelige kommunikation til samfundet?

Kirkerummet er en del af byrummet, men kun så længe byens borgere oplever, at byen bliver oplyst af det himmelrum, kirken reflekterer over.

Litteratur

Luhmann, Niklas 2013: *A Systems Theory of Religion*. Stanford: Stanford University Press.

Lundsfryd, Johannes; Klarup, Vibe; Bundsgaard, Jacob 2017: *Rodskud: venligboere, nærvarme og trivselstanter – hvordan lokale fællesskaber genskaber velfærden*. København: Gyldendal

Thyssen, Ole 1997. *Niklas Luhmann. Iagttagelse og paradoks*. København: Samlerens bogklub.

Qvortrup, Lars 2012: *Paradokshåndtering og ritualproduktion. Tro som vidensform*. Frederiksberg: Anis.

Noter

- 1 Alle udsagn markeret med * er taget fra en igangværende empirisk undersøgelse, der indgår i et ph.d.-projekt om kirken i byen. Deltagerne er her delt op i tre grupper, der hhv. repræsenterer kirken, kommunen og borgere i Aarhus.
- 2 For en introduktion til dette begreb refererer jeg i primært til (Qvortrup 2012).
- 3 Se medborgerskabspolitikken på Aarhus kommunes hjemmeside.

Åndelige tankstationer

Om kirkebygningers betydning og potentiale i byerne

Line Marschner

Langt de fleste kirkebygninger er nøje kunstnerisk bearbejdet, og det gør dem til kraftfulde instrumenter. Ved at betragte en række grundtræk ved kirkearkitektur og ved at reflektere over fænomenet 'atmosfære' redegør artiklen for, hvorfor kirkerum med deres arkitektoniske særtræk påvirker os anderledes end byens øvrige rum. De stimulerer tanken til at løfte sig ud over det konkrete og dagligdags og udgør derfor særlige enklaver, der har meget at tilbyde den by, de er en del af.

En by er sammensat af mange typer rum. Der er rum mellem husene, og der er rum i husene. Byens rum er således gader, pladser, parker; kontorer, supermarkeder, caféer, biblioteker, koncertsale. Disse mange rum bruger vi på forskellige måder, og vi påvirkes forskelligt af dem. Til en bys mange typer af rum hører også dens kirkebygninger. Kirkerne kan med god ret betragtes som særlige rum i byen. Der er gennemgående tale om en bygningsgruppe af høj arkitektonisk kvalitet. De er *højkvalitets-rum*, der tilmed ligger i et tæt netværk over hele byen, ja, hele landet; de er som skulpturer at gå ind i og tilbyder fine oplevelser. Navnlig kan de imidlertid fremhæves som særlige rum i byen, fordi de gør noget særligt ved os. De besidder arkitektoniske særtræk, og med disse særtræk påvirker de os på andre måder end byens øvrige rum

– pladserne, parkerne, bibliotekerne og caféerne. De tilbyder tanken nogle bestemte muligheder.

Hvad er det nærmere bestemt, der kendetegner netop kirkebygninger som rum? Hvad er det faktisk, de gør ved os, og hvilke tankemuligheder er der tale om? I det følgende vil jeg sætte fokus på kirkebygninger som rum. Derved vil den mere sædvanlige optagethed af brugsaspektet ved kirkerne – kirkerummene betragtet som gudstjenesterum – glide i baggrunden for en stund. Bygningerne er nemlig andet og mere end funktionelle murskaller omkring kirkelige handlinger. De er også *værker* i egen ret. Før end nogen kirkelig handling går i gang, har kirkebygningen som det *værk*, den er, for længst påvirket os og talt til os – og det gør den med og på sit arkitektoniske sprog af rum, stof og lys.

Men lader sig overhovedet gøre at tale om kirkebygninger som én bestemt type rum? Kirkerne udgør ganske vist en fælles bygningskategori, eftersom de (overvejende) er i brug til samme formål. Ikke desto mindre er de indbyrdes kendetegnet af store arkitektoniske forskelle. Den stort proportionerede middelalderlige domkirke kan adskille sig markant fra eksempelvis byens mindre og mere intimt proportionerede klosterkirke. Under klosterkirken ligger måske en krypt, der nu bruges til særlige andagter. Med sine lavloftede hvælve, sit dunkle mørke og sparsomme eller manglende møblement har krypten en ganske anden arkitektonisk karakter end de lyse kirkesale i både domkirken og klosterkirken. Anderledes igen er byens historicistiske kirkebygninger fra 1800-tallet med eklektiske miks af referencer tilbage i kirkearkitekturtraditionen. Atter anderledes er byens moderne kirker, hvor både materialeholdning og formsprog for en umiddelbar betragtning udfordrer den hævdevundne kirkebygningstradition. Endvidere skal nutidskirkerne ofte arkitektonisk forholde sig til helt andre omgivelser end de ældre bygninger, eksempelvis indfaldsveje, indkøbscentre eller villakvarterer, og det giver sig udtryk i formsproget.

På tværs af store indbyrdes arkitektoniske forskelle i kirkebygningers *udseende* er det imidlertid muligt at pege på nogle gennemgående kirkearkitektoniske 'grundfigurer', formet af bevægelsesforløb, rum, stof og lys. Det er disse grundfigurer eller historisk igen-og-igen repeterede arkitektoniske mønstre, som jeg nu vil stille skarpt på. Det vil jeg, eftersom disse grundmotiver – trods deres mange forskellige udseender til forskellige tider – i

mit argument tjener det formål at stimulere vores tanke og forståelse til at bevæge sig dybere og højere.

Afsondring

Mange kirkerum har en karakter af at slutte sig relativt tæt om den besøgende, og det har med den arkitektoniske behandling af stof og rum at gøre. Flertallet af alle kirkerum er opført i sten eller tegl. I den middelalderlige kirkearkitektur er fx murværket ofte kalket eller pudset, men har stadig en stærkt stoflig karakter. I mange moderne kirker er denne stoflighed og fornemmelse af materiel tyngde ofte fastholdt trods andre tekniske muligheder. De har relativt tykke mure af sten eller en nænsomt bearbejdet stoflighed i tegl- eller betonmurværket, der forstærker indtrykket af dets soliditet. På grund af lysets status i kirkebygninger er murværket i både ældre og yngre kirker ganske vist ofte gennembrudt af vinduer. Disse er imidlertid i de fleste bygninger placeret højt, hvorved gulvzonen, hvor kirkegængerne befinder sig, typisk er lukket for udsyn mod omgivelserne. I det moderne kirkebyggeri er der eksperimenteret med dette hævdundne træk af afskærmning ved kirkearkitekturen. Bygningens lukkethed mod omverdenen er i nogle tilfælde sprængt, f.eks. ved at åbne muren bag alteret eller på skibets ene langsides af store glaspazier. Man kan dog observere, at en sådan åbning i rummet ofte er kontrasteret af en tilsvarende tillukning i det øvrige kirkerum; eller man kan observere, at kirkebygningens lukning om sig selv blot er forskudt ud i det rum, den åbner op mod. Man ser således ofte ud i lukkede gårdrum eller afskærmede haveanlæg, hvorved kirkebygningens typiske tilbagetrækning fra de 'profane' omgivelser er opretholdt. Kirkegængernes mere eller mindre radikale afsondring fra 'verden' er altså et arkitektonisk grundmønster i kirkearkitektur, og med dette greb kan bygningsværkerne fremme en fornemmelse i den besøgende af både fysisk og mental afstand til omgivelserne uden for kirken: til byens mylder og urbane puls. Med arkitektoniske midler kan mange kirkerum på denne måde befordre en mulighed for at trække sig fra den udadvendte opmærksomhedsform, som byen med dens puls nemt fremkalder, og kan til gengæld stimulere en mere fokuseret opmærksomhed.

Denne håndsækning til den ankommende til at foretage det, man kan kalde et 'mentalt gearskifte', er i de fleste kirkebygninger forberedt arkitektonisk allerede ude på fortovet. Et gennemgående træk ved de fleste kirkebygninger er således, at overgangen mellem gaden og kirkebygningen er nøje bearbejdet arkitektonisk. Den er markeret som en tærskel. Det kan være i form af trapper, der fører op til kirkebygningen, portaler, der markerer indgangen til bygningen, tunge overdimensionerede døre mv. Dertil kommer, at man i de færreste kirkebygninger træder direkte ind i gudstjenesterummet, men derimod ind i våbenhuse eller foyerer og så først herpå gennem endnu et sæt porte eller døre ind i selve kirkerummet. I iagttagelsen af den ældre kirkearkitektur har flere moderne kirkebyggere bemærket denne konsekvente markering af forskellige 'zoner' fra omgivelserne ind i kirkerummet, og de har også givet udtryk for deres opfattelser af, hvad sådanne arkitektoniske zoner eller tærskelmotiver rent faktisk gør ved os. I den toneangivende tyske kirkearkitekt Rudolf Schwarz' opfattelse (1897-1961) er sådanne måske lidt undselige motiver endog meget betydningsfulde, uagtet at vi ikke nødvendigvis opfatter dem bevidst. Det er de i hans udlægning, fordi de påvirker den ankommende i retning af at sætte tempoet ned og rette opmærksomheden mod det sted, han eller hun er på vej hen. En mulighed, som den ankommende kan gribe – eller ignorere (Kristensen 2004, 86). Også de danske kirkearkitekter Johannes og Inger Exner har bemærket og selv nyfortolket den middelalderlige danske kirkearkitekturs tærskelmotiver ud fra en fornemmelse af, at de bevirker en vigtig "omstilling" i den enkelte – en omstilling fra en mere spredt hverdagsbevidsthed til en åbenhed og parathed over for dét, man med Johannes Exners ord skal til at "opdage" under handlingerne inde i kirkerummet (Marschner 2018, 81). Sammen med disse arkitekter peger jeg således på, at kirkebygninger med arkitektoniske midler kan stimulere et skift til en lidt anden og dybere form for tankevirksomhed. Kirkebygninger besidder gennemgående en række typiske arkitektoniske træk, der påvirker os i retning af at slippe hverdagens myldrende og diffuse tankerækker, og som i stedet fremmer den mere rolige, kreative og inspirationsåbne eftertanke. De befordrer, at vi bringes i en tilstand, hvor vores sind og tanker åbner sig for et 'mere'. En tankeform og en sindstilstand, der ikke levnes de bedste betingelser af byens mange ydre stimuli.

Stoflig tyngde og monumentalitet

Den aktive påvirkning af den besøgende, der kan udgå fra arkitekturen, gør sig ikke kun gældende for indgangspartierne; den kendetegner også kirkerummene og hér endda i intensiveret grad. Det har de fleste af os erfaret for længst. Hvem har nemlig ikke fornemmet, at kirkerum vitterlig gør noget særligt ved os? Igen kan det være svært at sige noget entydigt om kirkerum – og så alligevel ikke. For til den gennemgående karakter af rumlig omslutning og afsondring ved kirkerum, der netop er blevet beskrevet, hører et andet og stort set konsekvent anvendt arkitektonisk træk: de relativt høje lofter i kirkerum. I nogle bygninger rejser hvælvene sig himmelhøjt over én; andre er knap så højloftede. Uanset den præcise loftshøjde er de fleste kirkerum proportioneret således, at de sprænger den menneskelige skala – og det er dén sprængning snarere end det præcise antal meter til loftet, der er betydningsfuld for oplevelsen af at være i kirkerummet. I kirkerum sidder vi således typisk relativt tæt omsluttet rent fysisk og samtidig med langt mere rumhøjde over os, end vi er vant til. Mange har givet erfaret, hvordan det spontant kan få tankerne til at løfte sig op over hverdagen og dens gøremål. Afhængigt af det enkelte bygningsværk kan denne ‘cocktail’ af rumlig tyngde og kraftig opadstræben, der er så karakteristisk for kirkebygninger, nemt vække en ret konkret fornemmelse af at være omsluttet af ‘noget større’.

Transcendent lys

En afgørende komponent i kirkebygningers evne til at påvirke os dybt er den intense arkitektoniske behandling af dagslyset, som vi finder i snart sagt alle kirkerum fra de tidlige kristne kirker til nutiden. I måden, hvorpå lyset hentes ind i kirkerummet, er det således bearbejdet til at fremstå anderledes og mere intenst end dagslyset uden for kirkerummet. Som noget fælles for stort set alle kirkebygninger hentes dagslyset således ind i bygningen fra højsiddende lyskilder. Alene det, at lyset falder ned i rummet oppefra, kan medvirke til at skabe en fornemmelse i os af, at det har et guddommeligt udspring eller rummer en slags nærvær af ‘noget højere’. Dagslyset i kirkebygninger er på denne måde ofte bearbejdet, så det har en diffus og transcendent virkende

karakter. Foruden ved sit lodrette indfald opnår lyset en sådan karakter, når det passerer gennem eksempelvis glasmosaikker, når det er hentet indirekte ind i rummet, når det falder på kalket murværk, hvad der giver lysets refleksion en særligt blød karakter, eller når det hentes ind i bygningen fra flere verdenshjørner. Lyset er utallige gange – både historisk og i nutiden – blevet fremhævet for dets evne til at lade os fornemme et ‘mere’. Det kan som intet andet fysisk stof assistere vores tanker ud over det konkrete og lade os føle et nærvær af en højere kraft.

Nu er det jo ikke kun kirkebygningers lys, der kan påvirke os så kraftfuldt. Sollyset kan, når det trænger ned mellem byens huse eller parkens træer som tætte stråler, også øve denne virkning på os. Spontant kan vi ved indtrykket af sådanne intense lysvirkninger gribes af fornemmelser af betydningsfylde, af et ‘mere’. Jeg vil mene, at netop sådanne menneskelige grunderfaringer leverer afgørende kreative impulser til sakralarkitekturen. Over århundreder er der i al fald netop udviklet et arkitektonisk formsprog, der på det mest indgående intensiverer lysets kraft og derigennem lægger optimalt til rette for, at vi i kirkerummet kan fyldes af sådanne fornemmelser af et ‘mere’ og bringes ind i mere åbne sindstilstande. Intet kirkerum kan gennemtvinge, at vi føler et nærvær eller åbner os for det, der er større end os selv, men med sine kraftfulde rum- og lysvirkninger kan det skabe intensiverede muligheder for, at det sker.

Atmosfærer i kirkerum

Ud fra et nærperspektiv på hvad der kendetegner kirkebygninger som rum, fremhæver jeg dem altså som *aktive* i en eller anden forstand. Jeg fremhæver dem som *instrumenter*, der – i den udstrækning, vi hengiver os til dem – kan fremme bevidsthedstilstande af ro og fokus og potentielt vækker erfaringer af et ‘mere’. Erfaringer, der på afgørende vis kan give fylde og konkretion til vores forståelse af Gud. Det vender jeg tilbage til. At det trods arkitekturens uomtvistelige materialitet faktisk kan give mening at betragte rum som aktive, underbygges af den tyske filosof Gernot Böhme (f. 1937). Han har skænket begrebet ‘atmosfære’ filosofisk opmærksomhed (Böhme 1998b; Böhme 2013) og har med denne tænkning meget at tilbyde vores forståelse af kirkearkitektur.

At kirkerum ofte har en særegen atmosfære, vil mange kunne nikke genkendende til. Når vi imidlertid skal definere nærmere, hvad atmosfære er, eller hvad det gør ved os, kommer vi til kort. For hvad er atmosfære? Atmosfærer har ifølge Böhme på én og samme tid objektiv og subjektiv karakter. På den ene side formes de af bestemte kvaliteter ved rum, ting eller mellem mennesker; på den anden side får de først egentligt liv, når de giver sig til kende i os som bestemte følelser eller fornemmelser. Vi kan således fornemme den opløftede atmosfære en sommermorgen eller den lidt 'indadvendte' eller melankolske stemning i høje mørke granskove; og vi kan i øvrigt være *enige* om at fornemme sådanne stemninger. De er altså udprægede 'mellemfænomener', skriver Gernot Böhme (Böhme 1998b, 112). De kommer til syne i en delt virkelighed mellem os og vores omgivelser, og dermed synliggør de i øvrigt også netop det, *at* vi påvirkes indgående af vores omgivelser, herunder af de rum, vi befinder os i.

Netop kirkearkitektur har i Gernot Böhmes pointering udviklet sine egne helt karakteristiske og meget kraftfulde atmosfærer (Böhme 1998a, 85-104). Med udgangspunkt i de storladne gotiske katedraler peger han således på, hvordan kombinationen af eksempelvis stenmaterialets omsluttende karakter, rummets akustiske forhold og kontrasten mellem gulvzonens tusmørke og det diffuse lys, der stråler ned i mørket, kan bevirke kraftfulde atmosfærer (dvs. rumligt afledte følelser og fornemmelser i den enkelte) af eksempelvis at være bjærget i det store rum, af at fornemme sig selv som lille i forhold til noget større, af lyset som nærværet af et 'noget' eller 'nogen', af opløftelse mod lysets kilde mv. I sin tænkning om kirkearkitektoniske atmosfærer gør Böhme opmærksom på, at sådanne atmosfærer (eller sagt med K. E. Løgstrup, en sådan *stemthed*) i os vækkes på et før-sprogligt plan. De opleves spontant som nogle bestemte, følelsesmæssige tilstande – tilstande, der altså så at sige 'melder sig indefra' som vægtige og konkrete fornemmelser, og som vi derpå uvægerligt bearbejder refleksivt og fortolker.

Sådanne overskridende erfaringer – sådanne fornemmelser af et 'mere', af fylde eller af at være en del af større betydningssammenhænge – kan for nogle have en åben og religiøst udefineret karakter og for andre være religiøst tonet. Uanset karakteren for den enkelte udgør sådanne oplevelser vigtige "erfaringer af merbetydning" (Jørgensen 2014, 23) og kan overhovedet opøve vores sans for, *at* tilværelsen kan åbne sig i et 'mere'. For det religiøse

liv kan sådanne erfaringer være en væsentlig dynamo. Fornemmelser af (guds)nærvær, af omslutning og opløftelse, af at stå i relation til noget større mv. – fornemmelser af en art, som kirkerum er specialdesignet at vække i os – kan give religiøse forestillinger liv og tyngde og hjælpe til at binde dem sammen med ens eget liv. De kan konkretisere det abstrakte religiøse sprog og løfte udsagn om eksempelvis Guds nærhed, uudgrundelighed, kærlighed osv. ud af postulatets region og ind dér, hvor de har relevans og konkret betydning for den enkelte. K.E. Løgstrup skulle i den forbindelse have sagt, at vi ikke kan tilegne os nogen egentlig forståelse af noget, hvis vi ikke også føler noget. Ad den vej kan kirkebygninger være med til at anspore tro. Gennem de fornemmelser, de kan vække i os, fungerer de instrumentalt i at forny og videreudvikle vores forestillinger om det ubegribelige – om Gud. I et gensidigt udviklingsforhold kan verbal kristendom for sin del udgøre en vital fortolkningsressource i relation til sådanne arkitektonisk genererede mererfaringer: den kan udvikle dem og tilføre dem mere kompleksitet og forståelsesmæssig dybde.

Som de fleste af os selv har erfaret, og som det delvis allerede er blevet berørt ovenfor, er kirkerum naturligvis ikke de eneste steder, der kan stimulere sådanne åbninger, og hvor vi kan gøre magtfulde erfaringer af et 'mere'. Naturen udgør vel her et særligt potent 'rum'. Havet, bjergene, de udstrakte vidder og nattehimmels åbne kig ud i universet kan som intet andet give os fornemmelse af at være små i relation til noget større, af at være del af større sammenhænge. Naturen kan som intet andet give os den ro og "omstilling", jf. Exner, der bryder hverdagsbevidsthedens diffuse tankestrømme og åbner den kreative og inspirationsåbne eftertanke. Men der er langt til den store natur inde i vores byer.

Uden at miste blikket for hver enkelt kirkebygningens individuelle særtræk peger jeg på, at kirkearkitektur qua sine karakteristiske særtræk gennemgående imiterer træk af de store landskabsrum: vejen, jorden, himmelrummet, lyset. De er så at sige en kondensering af den store natur i arkitektonisk form. Ligesom naturen gør det, placerer kirkerum os i 'det større', og kvalitativt kan de derfor noget af det samme, som naturen kan. De 're-præsenterer' i den forstand vidderne, bjergene og himmelrummet inde i byen. Rent arkitektonisk har kirkerne dermed et potentiale, som ikke mange andre steder i byen har. Med de kraftfulde fornemmelser af 'det større', som kirkebygning-

ger kan vække i os, kan de udgøre erfaringsrum, der åbner os, vitaliserer os og potentielt forvandler os.

Som de potentielle fornyelses- og forvandlingskilder, de er – både af den enkelte og af de fællesskaber, der bruger bygningerne – kan vi bruge vores kirkebygninger mere fokuseret, end vi generelt gør det i dag. Nogle fælles retningslinjer for, hvordan vi kan udnytte det instrument, kirkebygningerne udgør, gives nok ikke, for nye initiativer må bedst springe ud af de specifikke kvaliteter, den enkelte kirkebygning besidder som *værk* og desuden af de menneskelige ressourcer, der er til stede i og omkring de enkelte kirker. Trods de atmosfæremæssige fællestræk, som artiklen har skitseret, stemmer kirkebygninger os også forskelligt. Nogle sogne har fundet ud af at udnytte deres kirkes arkitektoniske kraft til 'Natkirke', mens andre kirkebygninger viser sig perfekte som laboratorier for eksperimenter med såkaldt kirkedans (liturgisk dans) og andre igen som særligt givende for udvikling af gudstjenestens musik. Fælles for sådanne initiativer er, at kirkerummet bruges innovativt, legende og nysgerrigt – både uden for og i relation til almindelige gudstjenester.

Hvorfor ikke i højere grad udnytte kirkerummene som de instrumenter for refleksion, som de gennemgående er? 'Brand' dem som åndelige tankstationer i byen, også for folk, der ellers ikke kommer i kirken? Guide folk til, hvordan man kan bruge kirkerne som meditationsrum? Igen afhængigt af det enkelte kirkerums specifikke kvaliteter kan sådanne meditationer antage mange former. For imidlertid netop at udnytte arkitekturens potentiale kan man indledningsvis guide de besøgende til at gå omkring i rummet og 'indtage' det; fornemme rummet og dets stemninger, betragte lyset, fornemme akustikken osv. Det åbner en ny mulighed for, at kirkerummene annekteres mere grundlæggende af både kirkevant og kirkefremmed. Det giver folk en mulighed for at vokse sammen med kirkerummet på en ny måde, måske oparbejde egen erfaringer i rummet og derigennem gøre det til deres eget. Og når nu kirkerne netop ligger som højkvalitetsrum over hele byen, hvorfor så ikke i fællesskab markedsføre byens kirker som et netværk af åndehuller? Som pilgrimsdestinationer eller særlige celler – hver især med optimale muligheder for fordybelse, men også med individuelle kvaliteter, der kan opdages? Kirkerum er brugsrum, men de er også *kunstværker*. Med denne dobbelte identitet har de meget at tilbyde den by, de er en del af.

Litteratur

- Böhme, Gernot 1998a: *Anmutungen: über das Atmosphärische*. Arcaden. Ostfil-
dern vor Stuttgart: Edition Tertium.
- Böhme, Gernot 1998b: "Atmosphäre als Begriff der Ästhetik / Atmosphere as
an Aesthetic Concept". I *Daidalos* 68. Berlin.
- Böhme, Gernot 2013 (2006): *Architektur und Atmosphäre*. 2. oplag. München:
Wilhelm Fink Verlag
- Jørgensen, Dorthe 2014: *Den Skønne Tænkning: veje til erfaringsmetafysik –
religionsfilosofisk udmøntet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kristensen, Peter Thule 2004. *Det sentimentalt moderne: romantiske ledemo-
tiver i det 20. århundredes bygningskunst*. København: Kunstakademiets
Arkitektskole.
- Marschner, Line 2018: *Kirkearkitektur som erkendelsesvej. En undersøgelse af
kirkebygningers autonomi belyst gennem arkitekterne Johannes og Inger Exners
kirkebygninger* (ph.d.-afhandling). Aarhus Universitet.

Line Marschner, kunsthistoriker, ph.d.
E-mail: line@linemarschner.dk

Kirken i den postindustrielle by

P.H. Bartholin

I Aarhus er der opstået en helt ny bydel, Aarhus Ø, som i den nuværende sogneinddeling hører til domsognet. Bydelen har givet anledning til grundige analyser af, hvordan folkekirken bedst og mest relevant er til stede. Svaret er ikke nye bygninger, men at indgå i de lokale samlingssteder og være med til at bidrage til det gode liv.

Byen og kirken har siden urkirken haft en relation af stor betydning. Historisk er kirken som menighed og organisation udsprunget af synagogerne. I udstrakt grad var både synagoger og de derivede kristne menigheder baseret i byer¹. Paulus og de andre tidlige kristne missionærer grundlagde deres menigheder i byer. Mønsteret blev gentaget i århundrederne derefter. Også de første danske menigheder blev grundlagt i byer.

I en nutidig dansk sammenhæng har vi primært talt og tænkt i relationen kirke og landsby. Den sammenhæng er oplagt i konkret forstand, fordi de fleste danske kirker er middelalderlige landsbykirker. Mentalt var og er der tale om en parallel (Jensen 1995 7ff), vi tænker – i kraft af vores nedarvede begreb om sognet – også by-kirken og -sognet som var det en landsbykirke og et landsbysogn.

Fra slutningen af 1800-tallet har Danmark været kendetegnet ved en periodisk betydelig mobilitet fra land til by. Antallet af nye kirker i de voksende byer fra ca. 1880 til 1920 er markant. Ligesom mange kirker er bygget i de større byers forstæder eller nabokommuner fra ca. 1960 til 1990. Antallet af nye kirker i Helsingør stift fra denne periode er fx bemærkelsesværdigt stort.

Mobiliteten fra landkommuner og mindre byer til de store og større byer er igen markant. Byplanlægningen hylder ikke længere alene byggeri af parcelhuse i byernes udkant. Mobiliteten falder nemlig også sammen med en industriel omstilling og digitalisering. Store arealer i byerne omkring jernbanerne, havnene og i de tidligere områder med tung og forurenende indu-

stri er blevet frigjort, og bygningerne er nedrevet. Byplanlægningen sigter mod fortætning i byernes centrum. Meget tydeligt argumenteres med, at byrådene ikke ønsker at reducere landbrugsarealer til boligarealer i samme grad som tidligere. Byplanlægningens strategier i 1950'erne og 1960'erne med udflytning til forstæderne er vendt.² De gamle baghuse blev i vidt omfang revet ned. Ligesådan er det gået med mange af de små værksteder for håndværkere og småindustri. Hvor de lå, bliver der nybygget boliger, og byen bliver fortættet.

Er kirken ude af trit med byen?

Moderniseringen i landbruget og den deraf stigende mobilitet fra land til by fra midten af 1950'erne kaldte på en række strukturelle ændringer i samfundets forvaltning og styrelse. Det førte til kommunalreformen i 1970. På det kirkelige område forudså kirkeminister Bodil Koch en række tilsvarende nødvendige ændringer og nedsatte i 1964 en *Strukturkommission*.³ Betænkningen mødte stor modstand, og kirkeminister Arne Fog-Petersen nedlagde kommissionen i 1971. Domprovst Jørgen Bøgh, der var medlem af kommissionen, skrev i sine erindringer:

Men tilbage står spørgsmålet: Hvor længe kan folkekirken overleve som folkekirke, hvis medlemsprocenten, stemmeprocenten og folkevandringerne viser stadig mindre tilhørighed til sogn og kirke? Udviklingen skyldes ikke kirkefjendskab eller ideologisk bevidstgørelse. Den skyldes først og fremmest uvidenhed om kristendom og kirke. I dag er det dannet at være analfabet, når det drejer sig om religion. Den religiøse fremmedgørelse hænger sammen med, at kirken ikke længere er, hvor folket er, at kirken ikke oplever det, som folket oplever, og at kirken ikke taler det sprog, som folket taler. Det var denne problemstilling, strukturkommissionen ikke fik lov til at tænke færdig over. Og det var skuffende for den, der som præst i Århus Domsogn havde problemerne inde på livet (Bøgh 1991, 154).

Jørgen Bøgh skrev sine erindringer omkring 1990. Hans synspunkt er – kan jeg sige som hans efterfølger – stadig relevant for så vidt angår analysen af medlemsprocent, stemmeprocent til menighedsrådsvalg og mobiliteten. Hertil kan føjes en bekymrende faldende dåbsprocent. Også hans påvisning af en u-samtidighed mellem folk og kirke holder – om end formuleret anderledes i dag.

Folkekirken har i sagens natur ingen overordnet strategi, hverken som helhed, som stift, provsti eller sogn. Sådan vil de fleste formentlig formulere sig. Folkekirken er en lokalbaseret kirke. Sognet er den grundlæggende og vigtigste enhed. Det hører ikke til god tone at sætte et spørgsmålstegn her. Set på afstand var det måske det, som *Strukturkommissionen* gjorde eller ønskede at gøre. Da dens betænkning blev lagt *ad acta*, har ingen rigtigt turdet røre det prekære og påtrængende spørgsmål, hvordan folkekirken kan reagere på de store ændringer, som sker i befolkningens holdning til religion, etik, politik og kulturudbud, og i samfundets omstilling fra et landbrugsland over et industrisamfund til et videnssamfund med en udstrakt grad af digitalisering og en enorm mobilitet.

I Kirkeministeriets betænkning fra 2007 om *Folkekirken lokale økonomi*⁴ blev der stillet en række spørgsmål, der berører såvel strukturspørgsmål som strategiske overvejelser. Baggrunden herfor er i første omgang økonomisk, altså et spørgsmål om, hvordan menighedsråd, provstiudvalg m.fl. anvender de kirkeskattemidler, medlemmerne via betaling af kirkeskat stiller til rådighed for menighedsråd og provstiudvalg. Derfor anbefaler betænkningen, at alle menighedsråd og provstiudvalg skal formulere deres visioner, målsætninger og prioriteringer og afpasse den lokale økonomi i overensstemmelse hermed inden for de givne økonomiske rammer. For så vidt disse intentioner opfyldes, vil menighedsråd og provstiudvalg skulle foretage strategiske overvejelser. Ideelt set kan provstiudvalgene sammen med menighedsrådene samle menighedsrådenes visioner og strategiske hensigter op i en samlet strategi og vision for hele provstiet.

Der er ingen tvivl om, at sådan fungerer det på det økonomiske forvaltningsområde. Således træffes der i provstierne aftaler på de årlige budgetsamråd om udgiftsstrategierne på både kort og langt sigt. Det er vanskeligt for provstiudvalg eller andre at forpligte menighedsråd til at anvende penge på områder, de ikke finder relevante, for så vidt det ikke drejer sig om

lovpligtige anlægs-, løn-, vedligeholdelses- eller andre driftsudgifter. Et provstiuvalg kan alene opfordre og forsøge at motivere et menighedsråd til at prioritere anderledes, eventuelt gennem særbevillinger, puljer eller ved samarbejdsaftaler mellem flere menighedsråd og provstiuvalget.

Et andet middel er sogneanalyser, som provstier og sogne kan købe fx hos *Kirkefondet* eller selv udarbejde ud fra de tilgængelige statistiske oplysninger hos kommunerne. Gennem disse analyser kan man skaffe sig et godt grundlag for at udarbejde visioner, målsætninger og strategier. Viden om, hvordan den lokale folkekirke opfattes af dem, der ikke kommer i kirken regelmæssigt, er for de fleste menighedsråd og provstiuvalg sparsom. Her er man nødt til at skaffe sig valide oplysninger gennem undersøgelser, der inddrager og spørger borgere, brugere og ikke-brugere, samarbejdspartnere, potentielle sådanne, myndigheder, kulturinstitutioner, skoler og uddannelsesinstitutioner m.fl.

I det foregående har vi nævnt begrebet strategier nogle gange. Dermed tænkes på planlagte handlinger for at opnå definerede mål eller hensigter. Strategier i den betydning kan man anvende i organisationer, der har en anden grad af ledelse og styring end folkekirken. I folkekirken er man nødt til at respektere, at sognet og menighedsrådet er den bærende enhed. Dermed er der ikke lukket for strategiske perspektiver, for sognene og menighedsrådene har erfaringsmæssigt et ønske om den bedst mulige kirke for borgerne i deres område/sogn. Nomenklaturen kan stå i vejen. "Kan vi ikke bare være, som vi er?" bliver der en gang imellem spurgt. Trætheden over nyere ledelsesteoriens fagsprog kan vi måske godt forstå. På den anden side kan ingen ansvarlig i menighedsråd, provstiuvalg eller stift tillade sig at sidde udviklingen i samfundet som helhed overhørig. Det ville ikke være at varetage sognets interesser eller at tage:

et overordnet ansvar for at sikre gode vilkår for evangeliets forkyndelse. Ansvaret bliver tydeliggjort i det menighedsrådsløfte, som nyvalgte medlemmer skal afgive, jf. nærmere § 7 i lov om menighedsråd. For præsters vedkommende fremgår ansvaret for opgaven af præste- og ordinationsløftet (Kirke-Karnov 2016, 13).

Demografiske forskydninger udfordrer kirken

I de fire Aarhus-provstier har vi de seneste 20 år kunnet læse, hvorledes *Kommuneplanerne* sigtede på en udvikling af kommunen for så vidt angår byggeri af boliger og erhvervsbyggeri, herunder placering af disse. Det er naturligvis provstiudvalgenes og menighedsrådenes pligt og ansvar at følge udvikling og planer i kommunalt regi og tage hensyn til det i deres løbende drøftelser om, hvordan man kan være folkekirke i både sogn og by. Et særligt ansvar hviler på menighedsråd i de sogne, der især mærker forandringerne. Forandringerne er for det første et øget byggeri på gamle erhvervsgrunde m.v. og fortætning i det eksisterende byggeri. For det andet er det en ændret beboersammensætning. De små lejligheder, der frem til udflytningen i 1960'erne husede børnefamilier – ofte med mange børn – er i stigende grad blevet til andels- og ejerboliger, der fx via forældre køb huser studerende og andre unge under uddannelse. Dette mønster genkendes i alle store og større byer. I Aarhus er det dog markant, at 20% af befolkningen er under uddannelse, og at en meget stor del af dem bor i det centrale Aarhus. I Domprovstiet udgør aldersgruppen af 20-34-årige således minimum 70% af de ca. 94.000 indbyggere. Samtidig vokser antallet af meget store og dyre lejligheder i de nye byggerier. Også dette er et kendt mønster fra andre større byer. Det peger på, at menighedsråd og provstiudvalg bør se på, hvordan de både er den klassiske folkekirke, de alle ønsker at være, og imødekommer de store og efterhånden dominerende befolkningsgruppers fordringer til folkekirken. Det er fordringer af differentieret karakter, som vi i vidt omfang ikke kender.

Provstiets strategi for kirkelige planlægning

Efter finanskrisen tog den planlagte udbygning af Aarhus på de tidligere havnearealer og godsbanearer samt fortætninger i centrum fart. Provstiudvalget havde lige før finanskrisen nået at drøfte præliminært, hvorledes menighedsrådene og provstiudvalget kunne følge og bidrage til denne proces gennem udtalelser til lokalplaner, møder med byplanafdelingen, afdelingen for *De bynære havnearealer* m.fl. Planerne for boligbyggeriet indikerede den fordobling af indbyggertallet i de to sogne i centrum: Vor Frue og Aarhus

Domsogn, der er en realitet i dag. Det medførte en stående drøftelse af udviklingsstrategi og økonomiplanlægning både internt i provstiet og de fire provstiers fælles udvalg, budgetudvalget. Essensen af disse stadigt pågående drøftelser er, at det blev besluttet ikke at bygge kirker i Aarhus centrum. De store gamle kirker havde (har) overkapacitet på almindelige søndage, hvorimod andre faciliteter som sognegårde med lokaler til ansatte og forsamlingslokaler lod og lader noget tilbage at ønske. Kirkebyggeri anses for at være unødvendigt på grund af de korte afstande i centrum og den fortsat udbyggede kollektive trafik. Den faldende medlemsprocent har også spillet en væsentlig rolle i afgørelsen om at undlade kirkebyggeri. Her er også skelet til andre store og større byer i Danmark og andre europæiske lande, hvor bykirker nedlægges i et stigende antal. Diskussionerne og planerne drejer sig derfor om måden at være til stede på i de nye kvarterer.

Befolknings- og netværksanalyser peger på en årlig flyttfrekvens på 33% og et overraskende stort antal netværk baseret på beboernes interesser både i lokalsamfundet og dets forvaltning og udvikling samt fritidsaktiviteter og -interesser. Det er et fåtal af dem, der har en direkte relation til den lokale kirke. I modsætning til, hvordan det var i byen førhen og i nogen grad stadig er/kan være i et landsogn, er det en både talende og bekymrende udvikling, der tyder på folkekirkens stigende marginalisering. Konsekvenserne heraf er både folkelige, samfundsmæssige og teologiske.

De allerfleste religioner har i deres kultus og ritus en dimension, der peger på *den anden*, familien, fællen eller naboen. På dette punkt har kristendommen været en bærer af et menneskesyn gennem hele sin historie. Hvor den lutherske kirke har været fyrste/regent- og flertalskirke, har den haft stor betydning for samfundets udformning, indretning og etik. I stigende grad orienterer vi os anderledes i den flydende modernitet, vi lever i lige nu. *Markedet* er blevet en metafor for denne samfundsformation, og hvad enten vi finder det rimeligt eller passende, er det en dagsorden, der også er gældende for religionerne, herunder kristendommen og folkekirken. Folkeligt kan vi iagttage et manglende kendskab til den af kristendommen afledte etik og en manglende viden om kristendommen (jf. Jørgen Bøgh). Samfundsmæssigt fylder hensynet til kristendommen/folkekirken mindre og mindre. Fx er helligdagslovgivningen afskaffet. Folkeskolens seneste reform svækkede også båndene til folkekirkens konfirmationsforberedelse. Længere tilbage

(1975-loven) forsvandt en formulering om at forstå folkeskolens kristendomsundervisning som folkekirkenes dåbsundervisning. Til gengæld fylder kristendommen mere i en del af den politiske retorik, bl.a. omtalt som værdier. Vi er nødt til at se på dette som et vilkår. I ethvert vilkår ligger der muligheder, vi måske ikke tidligere har set.

Folkekirke i “nærheden”

Menighedsrådet i Aarhus Domsogn og provstiudvalget tog for snart 10 år siden kontakt til Aarhus kommune med henblik på en orientering om og en drøftelse af kommunens planer om skabelse af en ny bydel med op til 6-8000 indbyggere på Aarhus Havn. Hensigten var en afklaring af kommunens bygge- og udviklingsplaner. Hvilken slags byggeri forestillede kommunen sig? Kommunen forestillede sig – og gør fortsat – fortrinsvis boligbebyggelse med plads til kontorbaserede virksomheder og enkelte forretninger fortrinsvis for dagligvarer, caféer, restauranter og lignende. Af institutioner forestillede man sig børneinstitutioner, ungdomsboliger for handicappede, ældreboliger og lokalcentre (plejehjem). Hen over årene har planerne udviklet sig i takt med, at nye behov og idéer har vist sig. Menighedsråd og provstiudvalg har løbende haft kontakt til kommunens forvaltning på dette område.

Menighedsrådet har drøftet og taget stilling til to synspunkter, hvor det første udtrykker, at afstanden mellem den nye bydel og resten af sognet/domkirken er så lille, at der ikke er grund til at foretage sig noget specielt for at gøre de nye beboere i Aarhus Ø interesserede i domkirkens arbejde. Det andet synspunkt udtrykker derimod, at denne bebyggelse giver anledning og inspiration til at tænke og organisere kirkens arbejde på flere måder som supplement til den måde, der arbejdes på allerede. For så vidt denne arbejds-måde måtte vise sig god og nyttig, vil den kunne anvendes i andre kvarterer i sognet.

Man kan kalde den første måde at arbejde på for traditionel. Her ligger vægten på gudstjenester, kirkelige handlinger, præsternes samtaler med hvem, der måtte ønske det, oplysende og opsøgende arbejde, samarbejde med diakonale institutioner, skoler og gymnasier, Folkeuniversitetet, afdeling for Teologi (Aarhus Universitet), Aarhus Symfoniorkester, Aarhus

Jazzorkester, Aarhus Kommune, Kvindemuseet etc. En supplerende måde at arbejde på kunne være at søge samarbejde med nogle af de netværk, der findes i sognet og byen, som ikke er deciderede institutioner eller foreninger. Aarhus Ø rummer og kommer til at rumme mange. Der er fx beboer- og andre lokale foreninger, kollegier, virksomheder, cafeer m.fl. Hvor den første metode overvejende indbyder og kalder hen til kirke eller sognegård, er den anden karakteriseret ved at gå ud og være dér, hvor mennesker er i deres hverdag. En forskel på de to metoder er videre, at den første sjældent baserer sig på andres udtrykte ønsker, men på præsters og andre ansattes forestilling om, hvad der kunne interessere, og hvad der er forbundet med formidling og indholdsmæssig kvalitet. Den anden metode skal ligeledes formidle og holde en indholdsmæssigt høj kvalitet. Forskellen kunne være, at der tages udgangspunkt i, hvad en forening, et netværk, en institution kunne tænke sig at arbejde med. Altså i stedet for at forestille sig ønsker eller behov, kunne man spørge andre først, hvad de kunne tænke sig at medvirke til, at komme til og bidrage til. Men hvorfor egentlig, vil nogen spørge? Hvorfor kan folkekirken ikke respektere, at nogle melder sig ud og ikke ønsker at leve med eller rumme det religiøse?

Det skal folkekirken også kunne, og det kan den. Til gengæld kan vi også se og høre gennem de mange samtaler, vi har, at adskillige udmeldinger har at gøre med, at de nu tidligere medlemmer ikke finder genklang for deres behov for religiøs praksis eller berøring i hverdagen. Den praksis med "katekismen" eller den grundlæggende praksis med troen i hverdagen, som Luther med "Den lille Katekismus" grundlagde og understøttede, søger andre veje i dag, fordi folkekirken i vidt omfang har forsømt at modernisere og vedligeholde den opgave. Hånd i hånd hermed er folkekirken og dens gudstjeneste – uden at nogen bevidst har villet eller ønsket det – for mange blevet stiv og alt for formel og uden mulighed for det individuelle præg, de fleste ønsker at sætte på det, de er deltagende i – hvad enten dette er religiøst, sport eller noget helt tredje.

Folkekirkenes Uddannelses- og Videnscenter (FKUV) er for Domsognets Menighedsråd og Domprovstiet i færd med en (aktions)forsknings- og undersøgelsesopgave på Aarhus Ø, hvor beboerne, virksomheder, foreninger, netværk m.fl. inddrages. Hensigten er at få viden om, hvilken relation beboere i Aarhus Ø har og kunne ønske sig at have til folkekirken. Domsognets

menighedsråd købte i 2016 to af i alt 30 projekterede *badehuse*, som er ved at blive bygget i Aarhus Ø. *Badehusene* skal ikke rumme badende fra det nærliggende havnebad, men danne et miljø bestående af forretninger, caféer, kreative værksteder, restauranter, forsamlingssteder. Kravet til de 30 ejere er, at der skal holdes offentlige arrangementer minimum ti gange om året. Ønsket er at skabe et miljø, hvor områdets beboere kan samles til en lang række aktiviteter: teater, foredrag, diskussioner, fællesspisninger, etc. etc. Med andre ord forsamlingshus på nye måder.

Domsognets menighedsråd ser en mulighed for på den måde at være kirke *i nærheden* frem for at være den fjerne kirke, som domkirken silhuet er set fra Aarhus Ø. Men hvad ligger der nærmere bestemt i at være kirke *i nærheden*? Der ligger en inspiration fra tre forskellige dimensioner og personer. Grundtvig har om nogen inspireret til et folkeligt arbejde, der kunne gå hånd i hånd med folkekirkens arbejde. Der drejer sig om at myndiggøre mennesker til at være og forblive delagtige og bærende i alle et samfunds anliggender, lige fra at kende dets historie, myter, tro til at bære med på de politiske drøftelser og beslutninger, folkeskolens anliggender og kirkens styre og tro. Arkitekten Jan Gehl har i tale og skrift peget på, at det, der gør en by levende og interessant, ikke alene er god arkitektur og byggeri, men – og ikke mindst – hvad der er for et liv, som leves *mellem husene*.⁵ Endelig har P.C. Kierkegaard⁶ engang sagt, at kirken skal være til stede overalt i Danmark. Endelig kunne jeg tilføje, at Aarhus og andre kommuners invitation og opfordring til bl.a. folkekirken om at være med til at bære ansvar og opgaver i samfundet også har været og er en inspiration.

Tilsyneladende er folkekirken som bygning betragtet blevet en bygning, der skal en særlig anledning til at komme i. Det er ikke altid dér, et menneskes religiøse praksis udfoldes. Måske er denne praksis endda kun perifert relateret til kirke og kristendom. Men personen siger om sig selv, at det er søgende. Er det ikke mit ansvar som præst at møde dette menneske og eventuelt hjælpe det på vej? Hvor gør jeg det? Hvor får jeg kendskab og kontakt til dette menneske? Det kan være meget tilfældigt. Muligheden for at møde det er større, hvis præsten har en legitim anledning eller grund til at være dér, hvor mange færdes, som fx på de lokale samlingssteder.

Det er på de lokale samlingssteder i hverdagen, at folkekirken skal være repræsenteret med præster eller andre medarbejdere. Her er der kontaktnu-

ligheder, hvis man forstår at indgå på lige fod med alle andre enkeltpersoner og aktører. I Aarhus Ø er der allerede en lang række aktører, som arbejder med at varetage opgaver for helheden. Derved skabes relationer og muligheder for mange for *det gode liv*. Det forekommer naturligt og ligetil, at præster og kirkelige medarbejdere kan indgå i dette arbejde med den klare hensigt også at bidrage til det gode liv. Hermed bidrager de til at skabe, udvikle og bære de fælles rum, som er vigtige i alle bydele og for alle mennesker. Hvad der i de kommende år høstes af erfaringer på det grundlag i Aarhus Ø tænkes senere omsat til andre kvarterer i byen fx Ceres-byen og Aarhus K (Godsbanebyggeriet), hvor der endnu ikke er taget stilling til, i hvilken bygningsform folkekirken skal være til stede. Tydeligt er det, at der er behov for at styrke og understøtte det fælles og det nære i flere kvarterer i byen. Folkekirken er en selvfølgelig medspiller her.

Litteratur

- Bøgh, Jørgen 1991: *Alle mine kæpheste*. København: Gyldendal.
- Gehl, Jan 2007: *Livet mellem husene*. Arkitektens Forlag.
- Ingesman, Per og Pedersen, Nils Arne: *Kirkens Historie 1*. København, Hans Reitzels Forlag.
- Jensen, Jørgen I. 1995: *Den fjerne kirke*. København: Samleren.
- Kirkefondet 2016: *Kirken i dag*. Nr. 4. december 2016.
- Kirke-Karnov 2016. *København*: Karnov Group.
- Kirkeministeriet 1971: *Folkekirken i det moderne samfund I-II*. Betænkning nr. 610.
- Kirkeministeriet 2007: *Folkekirkens lokale økonomi*. Betænkning 1491.
- Nedergaard, Paul (red.): *KIRKEKIG HAANDBOG 1963*.
- Thusgaard, Esben: *Prognoser og tal*. Aarhusprovstierne 2017. Privat 2017.

Noter

- 1 Se dog Nils Arne Pedersens modifikation i *Kirkens Historie* s. 36
- 2 I 1963 havde Vor Frue sogn i Aarhus ca. 13.000 og Aarhus Domsogn ca. 15.000 indbyggere. I 2007 var tallene ca. 8.000 i hver og i dag er der ca. 15.500 indbyggere i hvert sogn. Kilde: Kirkestatistik udarbejdet af provst Esben Thusgaard og Kirkelig Haandbog 1963.
- 3 Betænkning om *Folkekirken i det moderne samfund*. Betænkning nr. 610, København 1971
- 4 Folkekirken lokale økonomi. Kirkeministeriets Betænkning 1491
- 5 Se Jan Gehl: *Livet mellem husene*, 6.udg. 2007
- 6 Biskop i Aalborg 1857-1875

P.H. Bartholin er domprovst i Aarhus.

E-mail: phb@km.dk

Stedets folkekirke

– fra præst på landet til præst i byen

Asta Gyldenkærne

Efter 20 år som præst på landet er forfatteren blevet præst i byen. Men hvad betyder det for præstens måde at være præst på, at man flytter fra land til by, fra et sted med en medlemsprocent på 83 til en by med 120 nationaliteter? Konkrete erfaringer af, hvordan embedet og arbejdsformer skifter og overvejelser om nødvendigheden af, at folkekirken taler med – og er til at tale med.

På Statens Museum for Kunst i København hænger guldaldermaleren J.Th. Lundbyes billede: “En dansk kyst. Et motiv fra Kitnæs ved Isefjorden” 1843. Billedet er et idealiseret billede af en dansk kyst, men som titlen angiver, hentedede J.Th. Lundbye inspirationen til det et ganske bestemt sted. J.Th. Lundbye fandt sit motiv ved som så mange andre guldaldermalere at tage ud af byen København. Han tog til den gamle ladeplads Frederikssund og sejlede over fjorden til Færggården. På den videre vandring derfra langs vandet har han gjort ophold i Færgelunden og sat sig til at tegne nogle skitser ved en høj klint, der hedder Sandskredet. Skitser som han kunne bruge som forlæg til sit maleri.

Sandskredet i Færgelunden ligger nær Jægerspris, i Gerlev-Draaby-Skoven pastorat i Horns Herred, hvor jeg fra 1994 til 2015 var præst. Min familie og jeg boede i Skoven, som ligger noget længere mod nord forbi Jægerspris Slot og ude på den anden side af et naturskønt og noget øde skydeterræn, som er et stort militært øvelsesområde. Skoven Kirke ligger i kanten af Nordskoven og nær to fjorde, så når vi ved pinsegudstjenesten i kirken med blomstrende

syrener på alteret sang "I al sin glans nu stråler solen", var det lige her, at fredskovens nattegale slog højt i sommernattens korte svale. Det var her, at bækken af livets flod rislede i engen, og at det åndede himmelsk over støvet og viftede hjemligt gennem løvet.

På dette sted, som ikke er noget helt lille sted, for pastoratet strækker sig 19 km fra nord til syd, bor der godt 7000 om vinteren og om sommeren endnu flere. Hvor hovederhvervet tidligere har været landbrug suppleret med fiskeri, er store områder nu udlagt til sommerhuse, og mange af de fastboende pendler hver dag ind til de større byer, hvor de har deres arbejdsplads.

Efter at have været der som præst i 20 år søgte jeg mod andre kyster og kom til Køge Bugt-området. Jeg skiftede embede fra den lille Skoven Kirke, hvor der over alteret er en glasmosaik med pinsesol, skov og fjord udført af en lokal kunstner, Sven Aage Larsen, til en meget større kirke, Vejleå Kirke, der er kendt for sine glasmosaikker med bibelske motiver af Peter Brandes. Min familie og jeg flyttede fra præstegården i Skoven til et parcelhus ved Ishøj Strand.

Her tre år efter dette embedsskifte skal vi også synge salmen "I al sin glans nu stråler solen" ved gudstjenesten pinsedag i Vejleå Kirke, men selvom der er mere natur i Ishøj, end hvad mange måske forestiller sig, er det ikke de mange naturbilleder i salmen, der træder i forgrunden. Nu er det andre linjer, der fylder mere. Det er linjer som "Opvågner, alle dybe toner, til pris for menneskets forsoner! Forsamles alle tungemål". For Ishøj er i høj grad stedet for de mange tungemål; der er 120 forskellige nationaliteter og dermed et væld af sprog repræsenteret her i kommunen. En del af kirkegængerne har derfor en anden sproglig, kulturel og kirkelig baggrund end den folkekirkelige. Kirken lægger også hus til en afrikansk migrantmenighed, og det er almindeligt, at der til dåbsgudstjenester og bisættelser møder muslimer eller nogle fra de andre religiøse trossamfund op, fordi de er venner med eller naboer til familien. Så såvel inden for kirken som uden for kirken er der mange tungemål, som vi som folkekirke skal finde ud af at være kirke for.

Umiddelbart kan det virke som om, at der er meget stor forskel på at være landpræst i Skoven og at være præst i en by som Ishøj. Men de største ændringer i mit præsteliv er måske mere sket over tid, end de er sket ved at skifte sted. Kirkenettet, mails, mobiltelefon og adgang til biblioteksdata-baser og al anden informationssøgning har allerede gjort landet til en del af byen.

Skellene mellem land og by udviskes også af, at der i folkekirken er en udbredt isomorfi. En brugbar idé breder sig forbløffende hurtigt og bliver taget op og efterprøvet i andre sogne. Det kan være allehelgensgudstjenester, meditationsgudstjenester, konfirmandprojekter, babysalmesang, eksistenssamtaler, spaghettigudstjenester, skærtorsdagsbespisninger og satsning på børnekor og musik. Det findes både i byen og på landet. Selvom der kan være meget store forskelle i budgetter og dermed økonomisk formåen i et landsogn og i et bysogn, indgår landsogne ofte i så mange samarbejdsrelationer på tværs af sognegrænser og på provstiplan, at det, der kræver et større budget, også bliver muligt.

Omvendt kan en by som Ishøj, hvor der er knap 23.000 indbyggere, og som består af flere opdelte boligområder, også opleves som en række små landsbyer og samlet set som én stor. For der er et betydeligt landsbypræg, hvor mange kender hinanden som naboer og igennem de lokale foreninger. Tilmed er det en globaliseret landsby med alle de mange nationaliteter, for ca. 39 % af kommunens borgere er indvandrere eller efterkommere, hvilket procentvis er blandt de højeste i dansk sammenhæng, men som også afspejler en tendens, der kendes i mange andre byer.

Byens torve

Ethvert sogn har steder eller torve, hvor man mødes, og som man som præst skal være opmærksom på. Hvor mødes folk? Hvor taler de med hinanden? Hvordan kommer vi som præster og kirke med i den samtale?

I Skoven og Jægerspris var mødestederne: børneinstitutionerne, skolen, kirken, plejehjemmet, Brugsen og de andre dagligvarebutikker, busstoppestedet, kultur- og medborgerhuset, idrætshallerne, byfesterne, lægehuset, efterskolen, kroen, borgermøder, begravelseskaffen, fitnesscenteret og havnen. Det er på mange måder de samme steder, der gør sig gældende her i Ishøj. Mødestederne eller byens torve er noget nær de samme, selvom de fysisk set tager sig anderledes ud, idet Ishøj er bygget op omkring et stort butikscenter, hvor rådhuset ligger. Dertil kommer også, at Ishøj har moskeer og talrige muslimske og etniske foreninger.

Mine kolleger og jeg prøver så vidt muligt at være opsøgende i forhold til disse mødesteder. Således har min ene kollega, som særligt har indvandrere som sit arbejdsområde, sit faste sted på torvet i bycenteret. Selvom der her i Ishøj er mange mødesteder, er der også en oplevelse af at leve mere opdelt. Det er sikkert et generelt vilkår i en by, men det er mere mærkbart, når der er flere religioner og nationaliteter repræsenteret.

Flere af mine kolleger er meget til stede på Facebook, som måske er blevet byens største torv; i hvert fald er det vores erfaring, at det er det mest effektive kommunikationsmæssigt, for her er der Facebook-grupper som Vores Ishøj med næsten 9000 medlemmer. Så sker der noget i Ishøj, kan man følge det der, og det, at mine kolleger er flittige brugere og tilgængelige på Facebook, har en kolossal betydning og kan hurtigt få noget til at rykke.

I nogle bysogne er det en udfordring, at flyttehyppigheden er høj, sådan at sognets indbyggerne statistisk set bliver skiftet ud i løbet af ganske få år. Flyttehyppigheden i Ishøj var i 2017 på 7,2 % (ifølge provstiprofilen udarbejdet i 2018), dvs. i gennemsnit har borgerne i Ishøj boet her i 14 år, men det tal dækker over, at den store udbygning af Ishøj skete i begyndelsen af 1970'erne, hvor indbyggertallet steg fra ca. 2000 til ca. 20.000 i løbet af fem år. Mange af dem, der dengang flyttede hertil fra københavnske brokvarterer, fra det øvrige Danmark eller fra Tyrkiet og Pakistan, bor her stadig, ligesom deres børn og børnebørn gør det, fordi priserne på lejligheder og huse gør det muligt. Der er således mange 3. generationsindvandrere i Ishøj, og det mærkes, for ligesom i landområder giver det at være vokset op og have gået i skole og også at bo det samme sted som voksenalderen en særlig tilknytning. Når folk fra Ishøj skal fortælle noget om sig selv, fortæller de næsten altid først, hvor længe de har boet i Ishøj, og så som det næste, hvor de selv eller deres familie er kommet fra.

Boligen

Præstegården i Skoven ligger i den nordligste ende af et vidstrakt tre-sogns-pastorat, og derfor var det ofte det mest oplagte, da jeg havde en bil, at jeg tog ud til folk i forbindelse med samtaler ved dåb og begravelser. Jeg har været på besøg mange steder og har gennem årene fået et ganske stort kendskab til

mange mennesker og de huse, gårde og sommerhuse, de boede i. Præstekontoret og kirkerummet har jeg selvfølgelig også anvendt til samtaler, men ofte er jeg taget ud på besøg.

I et bysogn er det anderledes. Selvom alt ligger i gå- eller cykelafstand, så er det ikke i samme grad almindeligt, at præsten i forbindelse med samtaler ved kirkelige handlinger tager ud og besøger folk i deres lejligheder eller huse. Det sker, men som regel er det ikke forventningen. Folk siger ofte, at de helst vil komme over i kirken til samtalen, og så bliver det sådan. Men det gør, at boligen bliver til noget andet både for præsten og for dem, der skal tale med præsten. Den bliver mere privat. For når det på landet var mere gængs, at præsten tog ud på besøg, så var det heller ikke så svært at tage hen til præsten. Vi var vant til at komme hos hinanden.

Det betød også, at det var mere almindeligt, at jeg skulle på besøg hos meget syge og døende, som helt til det sidste kunne forblive i deres hjem godt hjulpet af sygehusets palliative afsnit og hjemmeplejen. Ligesom jeg indimellem også tog turen til et af regionens sygehuse, der lå langt væk, for at besøge de patienter, der kom fra sognet. For selvom sygehuset havde udmærkede præster, som var gode at tale med, så havde det en betydning, at der kom en præst hjemmefra.

Fra at bo i en fritliggende præstegård, hvor man ude fra landevejen om aftenen kunne se, om der var lys i præstekontoret, eller om dagen kunne se, om bilen var hjemme og dermed kunne gå ud fra, at så var pastoren sikkert også hjemme, og man derfor godt kunne henvende sig, så er det at bo på en parcelhusvej noget ganske andet. Selvom naboerne heldigvis også her følger med i vores liv og vi i deres, er boligen her mere et sted, hvor der tilfældigvis bor en præst, der arbejder henne i kirken.

Kirkens rum

Unge præster vil kende til den store opgave, det er at finde ud af at agere i et kirkerum. Det er lidt af den samme opgave at komme fra små landsbykirker til et stort kirkerum. Der er meget at lære. Liturgisk og stemmemæssigt er det store rum noget helt andet at holde gudstjeneste i. Der er også en anden

menighed at prædike for, og rækkevidden af det bliver man først klar over i takt med, at man lærer den at kende.

Når der er flere præster ved en kirke, er der ofte rift om højmesserne og prædikestolen, men hvis der er mange aktiviteter, så bliver der også en kamp om kirkerummet. Det mærkes i en bykirke. For der foregår meget i kirkerummet ud over gudstjenester og kirkelige handlinger, som man skal ind og reservere til i kirkens kalender: konfirmander, babysalmesang, organistens øvetid, skole-kirketjeneste, sorggrupper, korprøver, dåbssamtaler og meget andet. "Ordet kun helliger huset" synger vi, men både på landet og i byen er det blevet vendt om, sådan så det er "kirkerummet, der helliger aktiviteten eller ordene". Det kan ligge i, at kirkerummet ofte har en arkitektur og kunst, der overbyder det gængse. Kirkerummet skiller sig ud. Der er sikkert mange grunde til den omfattende brug af kirkerummet. Noget af det er vel, at vi præster håber på, at folk vil få en fortrolighed med rummet og tage det til sig som deres eget gudstjenesterum. Noget, som måske ikke helt ville have den samme betydning, hvis man i flere generationer er blevet døbt, konfirmeret, viet og begravet fra den pågældende kirke.

Kollegialt indgår landpræster ofte i et samarbejde med andre præster på tværs af sogne, inden for pastoratet og i provstiet, og der bliver søsat et væld af samarbejdsprojekter mellem menighedsråd. Sådan var det også i min tid på landet. Jeg har altid haft kolleger, som jeg skulle indgå i et samarbejde med. Men det er alligevel noget andet at have sine præstekolleger tæt inde på sig i hverdagen, sådan som man har det ved bykirker. Det bliver tydeligere, at den enkelte præst ikke skal varetage alting. Man er flere om embedet. Arbejdet kan deles op. Den mere eller mindre aftalte arbejdsdeling og alt det, der skal samarbejdes om og søges en fælles holdning til, kræver en del møder. Det kan være noget overvældende, hvis man som landpræst er vant til at kunne gå over og drikke kaffe hos graveren, hvorefter der er styr på det meste. Møder tager tid. Måske også for meget tid, men de giver også en afklaring i forhold til, hvad det er, vi skal som kirke.

Kirkegården

På landet hører kirken og kirkegården sammen, så forkyndelsen af livets ord lidt højstemt sagt lyder midt i dødens have. Men i byen er det ofte skilt ad. Kirken ligger et sted og kirkegården et andet. Mens de gamle bykirker har epitafier og gravmæler inde i kirkerummet, forsvinder døden ud af en nyere bykirke, så snart rustvognen kører bort med kisten. Døden bliver uvirkelig, fordi den ikke har sit sted som på en kirkegård.

På landet har man en graver, som man sjældent kalder for kirketjener. Selvom graveren som regel også udfører en kirketjeners funktioner ved gudstjenester og kirkelige handlinger, er det arbejdet på kirkegården, der er graverens særlige kvalifikation. Det mærkes på selvbevidstheden og ofte også på arbejdsglæden, at en graver ikke føler sig som en fortravlet servicemedarbejder, sådan som nogle kirketjenere indimellem godt kan gøre. Mange gravere udøver en vigtig sjælesørgerisk funktion. Så måske skal menighedsråd ikke være alt for ivrige med at udlicitere alt arbejdet på en kirkegård. Der er brug for gravere, der udover at passe planter og klippe hække ser det som en vigtig del af deres arbejde at tale med dem, der kommer på kirkegården.

Stedets folkekirke

I Jægerspris var 83 % og i Ishøj er der i øjeblikket 47 %, der er medlemmer af folkekirken. I mange byområder er der 55-65 %, der er medlemmer, og procentuelt daler det med en hast, som får præster og menighedsråd til grundigt at gennemtænke, hvad det vil sige at være kirke lige netop på det sted. Det kan der være flere forskellige bud på, og der er brug for forskellighed, ligesom der er brug for, at præster og menigheder i folkekirken kan og gør noget forskelligt. Så det bud, jeg her kommer med, skal opfattes som et blandt andre mulige.

I min landpræsteembede var medlemsprocenten så høj, det i praksis blev opfattet som alle var medlemmer. Det betød, at der generelt var imødekommenhed over for pårørende, der ønskede deres døde, der ikke var medlemmer af folkekirken, bisat i kirken. Så det skete fra tid til anden. Selvfølgelig med en længere forudgående afklarende samtale og med oplysning om

de højere takster på kirkegården. Dette er generelt blevet anderledes i tråd med, at der landet over har været en bølge af udmeldelser, hvor det er blevet indskærpet, at man ikke kan gøre krav på, at en præst medvirker ved en bisættelse, hvis ikke man er medlem. Det er mit indtryk, at mine kolleger og jeg nu yderst sjældent bliver spurgt. Der er ikke længere en forventning om, at vi som folkekirke er forpligtet på helheden, på såvel medlemmer som ikke-medlemmer, og tilmed indsniger der sig hos nogle den misforståelse, at hvis man ikke er medlem af folkekirken, eller hvis man tilhører en anden religion, så kan man heller ikke blive begravet på den lokale kirkegård, der er drevet af folkekirken. Jeg opfatter det som et tab, at det er blevet sådan. For folkekirken er der kun, så længe både medlemmer og ikke-medlemmer kan se, at folkekirken som institution bidrager til hele det danske samfund.

Ifølge bogen *I hjertet af Danmark* af Gundelach, Iversen og Warburg er "det at være dansker i høj grad en tilblivelsesproces, der finder sted i institutionerne" (32). Religionen er en af de syv søsterinstitutioner, der er i det danske samfund. De andre institutioner er familien; skolen; samspillet mellem arbejdsmarked og velfærdstat; dagliglivet med arbejde, familie og fritid; civilsamfundet, hvor danskerne udfolder sig som frie borgere; nationen, der både rummer et kulturfællesskab og et politisk program. Institutioner er kendetegnet ved at socialisere og sikre stabilitet. I institutionen religion indgår Den Danske Folkekirke ifølge religionsforskerne som "central uden at være særligt stærk". Dette er for mig at se en meget præcis beskrivelse af folkekirken. For folkekirken er på mange måder ikke særligt stærk hverken trosmæssigt, politisk, strukturelt eller ledelsesmæssigt. Det er alt sammen områder, hvor folkekirken kan forekomme svag, og hvor der ikke råder nogen overvældende klarhed. Hvis enighed gør stærk, er folkekirken med alt det, vi er uenige om, svag. Men omvendt er det måske lige netop folkekirkens styrke, at 4,3 millioner kan være medlemmer af den uden at være enige om ret meget. Når det er muligt, har folkekirken en særlig slidstyrke og kan fungere som bindemiddel i et samfund som en folkekirke, der er til at tale med.

For nogle år siden inviterede Ishøj kommune de lokale foreninger og institutioner, deriblandt kirken, til temadag om ensomhed. Sigtet var i fællesskab at få skabt nogle initiativer, der kunne afhjælpe ensomhed blandt borgere i kommunen. Det satte gang i meget, og i dag er der et imponerende udbud af aktiviteter, som når ud til mange. Som kirke er vi med i et samarbejde

med kommunens koordinerende sygeplejersker om sorg- og livsmodsgupper. Sorggrupperne mødes i kirken, og der bliver talt tro og kristendom i det omfang, som deltagerne efterspørger. Det vigtige i samarbejdet og forudsætningen for det er, at det ikke er kirken, der sætter dagsordenen, men at vi er med og bidrager til samtalen.

Folkekirken er både kirkeligt og kulturelt især inden for musik, litteratur og kunst en væsentlig formidler mellem den store og den lille tradition. Hvor den store tradition er national og har eliten som udgangspunkt, er den lille tradition lokal med rødder i de lokale folkelige fællesskaber, hvoraf de kirkelige fællesskaber også er en del (Gundelach, Iversen og Warburg: 42). Men måske skulle folkekirken som en del af den religiøse institution og som del af civilsamfundet også tage på sig at være formidler mellem den store og den lille tradition, når det gælder danskhed og medborgerskab? I Ishøj virker det oplagt. Vi gør det f.eks. ved at holde Sankt Hans aften i kirken, hvor højskolesangbogen flittigt bliver brugt. En anden måde er, som en af mine kolleger har gjort det, at samle en gruppe af næstehjælpere, der afhjælper den økonomiske nød, som indførelsen af kontanthjælpsloftet har skabt i lokalområdet. "Næstehjælperne" er igennem sin arbejdsform et initiativ, som på bedste vis skaber myndige medborgere. Et andet netværksinitiativ, vi som kirke er involveret i, er "Samtale på Dansk", hvor alle de voksne, der ikke har dansk som modersmål, kan mødes og blive bedre til at tale dansk, og endelig gør vi det ved at tage på museumsbesøg med grupper af børnefamilier, der ellers ikke ville have råd til at tage af sted. Det er en kirkelig formidling af dansk kultur i meget bred forstand.

I værket *Reformationen i dansk kirke og kultur*, der afsluttes med artikler om den fortsatte reformation, giver Nils Gunder Hansen sit ja til folkekirken som kulturreligion (548). Gunder Hansen tager særligt kulturdebatten op, men hans tanker om folkekirken som kulturreligion er måske lige så relevante på et multikulturelt sted som Ishøj.

I Vejleå Kirke har vi kirkegængere, der kommer hos os i den lokale folkekirke, men som også indimellem går til gudstjeneste i en kirke efter deres etnicitet og kirkelige tilhørsforhold. De hører til både det ene sted og det andet. Det gælder også kulturelt. Mange har flere kulturer i sig. Det at være bindestregsdanskere er det normale. Men for at det fortsat kan være et dansk samfund, er det vigtigt, at dansk bliver ved med at indgå i bindestregen og

ikke bare fortøner sig. Det er en problematik, som de danske kirker i udlandet og det danske mindretal i Sydslesvig ved meget om, og som vi her givet kunne blive inspireret af.

Set fra Ishøj når folkekirken, som er født af Grundloven af 1849, næppe at fejre sit 200-års jubilæum. Men mens folkekirken stadig er her som barn af demokratiet og som borgerlig ramme om den evangelisk-lutherske kirke i det danske samfund, bør folkekirken sætte sine aftryk i den fortsatte historie om de danskes øer. Både på landet og i byen er det vigtigt, at folkekirken forstår betydningen af som institution at være et samfundsmæssigt binde-middel. Den betydning er ikke blevet mindre nu, hvor det danske samfund er blevet multikulturelt. Måske er det endda blevet endnu mere vigtigt, at folkekirken bliver set og oplevet som et sted, hvor der kan tales om alt det, der angår menneskers liv, uanset hvad man end kommer med og kommer af. Folkekirken som et sted, der er til at tale med.

Litteratur

P. Gundelach, Hans Raun Iversen, Margit Warburg 2008: *I hjertet af Danmark. Institutioner og mentaliteter*. Hans Reitzels Forlag. København.

Nils Gunder Hansen 2017: "Den fortsatte reformation: Hvad med kulturde-batten?" i *Reformationen i dansk kirke og kultur*, bd. 3, 1914-2017. Syddansk Universitetsforlag.

<http://www.smk.dk/udforsk-kunsten/highlights/johan-thomas-lundbye-en-dansk-kyst-motiv-fra-kitnaes-ved-roskilde>

Asta Gyldenkerne er sognepræst ved Ishøj kirker.
E-mail: agy@km.dk

Byen tilhører dem, der tager den til sig!

Esben Thusgård

Folkekirken skal tage springet ind i version 3.0. Det vil sige opgive troen på, at folkekirken ved, hvad folk har brug for, og i stedet lade medlemmerne komme til, åbne sig for byen og melde sig ind i de netværk, som er den senmoderne byforms måde at organisere sig på. Kun sådan kan folkekirken gøre en forskel – og dermed være relevant.

Byen tilhører dem, der tager den til sig! Det gør så forskellige bygninger som DOKK1, BLOX eller AbsalonCPH. Huse, der åbner sig, inviterer ind, og som engagerer. De bryder med koncepterne. De er ikke alene bibliotek, arkitekturcenter eller spisested. De er hver især lidt af det hele og tilsammen tillige mødesteder, hvor du eller dine børnebørn kan lege, spise og lade sig kulturelt udfordre og undres.

Stederne er ikke længere bestemt ved én funktion, som de var engang. Nu er stederne multifunktionelle. I byen kommer stadig nye mødesteder til, for byen er ikke længere et sted med én funktion: et købested. Nu er byen et mødested! Engang tilhørte byen de handlende. Nu tilhører byen dem, der tager den til sig!

Det er dem, der indtager pladsen eller torvet og sætter aktiviteter i gang. Fra gøgleren og gakkede happenings til gymnastikforeningen og yogagueren, der alle giver prøvetimer i forårssolen ved siden af genbrugsmarkeder og kaffecykler. Eller midlertidige initiativer som indtager forladte industriområder eller bygninger, hvor de gamle funktionerne ikke er mere. De gamle industribygninger bliver erstattet af markeder med streetfood, kreative værksteder etc. Fra livløse gader til hipster-kvarterer. Byen indtages af

Byen tilhører dem, der tager den til sig!

midlertidige (prøve)handlinger, hvor der leges og prøves af for at se, om det nye har bærekraft. Der lægges nye lag på lag.

De, der leger med og udfylder rummet, er alle med til at forme og befolke byens rum og skrive den dagsorden, hvorudfra vi taler. De tager byen til sig. Byen tilhører dem, der tager den til sig! Tager folkekirken byen til sig? Vender den sig mod pladsen og torvet? Er den et aktiv for og i lokalsamfundet? Udnytter folkekirken byens mange åbninger?

Det er altså ikke kun infrastrukturen, husene, livet imellem dem og demografien, der forandrer sig. Det gør institutionernes forhold til omverdenen også. De udvikler sig fra at servicere til at involvere. Fra at sælge billetter til at samskabe. Fra monofunktion til multifunktionalitet. Fra at tale til at samtale. Fra at tale fra et privilegeret sted til at være en stemme blandt mange.

De første eksperimenterede og gjorde det for længe siden af nød. Museet solgte bøger og plakater, og i hjørnet voksede en cafe frem. I dag kan man ikke forestille sig et museum uden. Ikke alene for at tjene penge, men fordi museet nu også er et mødested og et samtalerum, hvor der kan holdes foredrag eller koncert. Man taler heller ikke længere til de besøgende, men inviterer dem med ind for at diskutere og sammen stille spørgsmål til værkerne. Kan Den Danske Folkekirke gøre den samme bevægelse? Hvad er alternativet?

For at undersøge muligheder og barrierer for kirken i byen spoler vi filmen en smule tilbage. Jeg vil forsøge at vise, hvordan folkekirken de sidste 50 år med nogen forsinkelse har forandret sig i takt med omverdenen for slutteligt at se, hvor fremtidens åbninger er.

Den Danske Folkekirke 1.0

Der var engang en kirke, en præst og et sogn, hvorfra alle søgte det samme sted hen. Det var dengang før 1970, hvor der jævnt hen var sammenfald mellem den kommunale struktur og sognet. Man kendte hinanden på godt og ondt. På godt, når man tog sig af den svage og hjalp dem, der havde hjælp behov. På ondt, når sognet blev for lille og sladderer ikke til at bære. Man benævner det det traditionelle samfund. Samfundet var hierarkisk opbygget, man tænkte hierarkisk, og man fandt sin plads.

Det var med andre ord dengang, hvor kommunen var en myndighed med autoritet, der bare "vidste bedre", og som borgerne, som de undersætter de var, måtte indrette sig efter. Man var optaget af regler og af at afgøre enkelt-sager. Her lærer vi "Skrankepaven" at kende. Man kan også formulere det mere positivt: den kommunalt ansatte var optaget af at være retfærdig og sikre, at borgerens retssikkerhed var intakt, og at enkeltsager blev afgjort på korrekt grundlag.

På samme måde var og er folkekirken opbygget. Den lokale kirkelige myndighed var således optaget af sognegrænser, vejledninger, cirkulærer og hvad der ellers kunne reguleres. Sådan kunne den kirkebogsførende sognepræst afgøre, om den ene eller den anden havde ret til kirkelig betjening, og hvad der ellers skulle afgøres. Det var småting, for ikke meget udfordrede den orden, man havde overtaget. Kun få havde fantasi til at forestille sig, at fx dåb skulle kunne foregå på et andet tidspunkt end søndag morgen kl. 10.00. Her udfoldede sognepræsten sin faglighed som liturg og prædikant. På den måde var alt godt, og folk vidste, "hvad de skulle bruge en præst til." Underforstået: De kom om søndagen og forstyrrede ellers ikke og slet ikke uden for træffetid – hverdage 11-12, mandag fri.

Den Danske Folkekirke 2.0

Efter 1970 blev det traditionelle styringsparadigme i kommunerne gradvist skiftet ud med nyt. Vi træder så småt ind i det "moderne samfund". Med de nye kommuner, som så dagens lys i 1970, skulle kommunerne varetage flere opgaver end de tidligere mange og små kommuner. Samtidig skulle de levere service til borgerne af høj kvalitet, der kunne sammenlignes. Alle skulle gerne have det samme. Det var et af succeskriterierne.

Politikernes fornemmeste opgave var ikke som tidligere at afgøre sager, men at lede denne nye organisation, som voksede i takt med velfærdssamfundet. Borgerne blev forfremmet til kunder, og vi kunne møde "Bente fra kommunen", din egen sagsbehandler, der kunne skrive dig op og oplyse dig om dit nummer på ventelisten og i det hele taget sørge for, at du modtog samme service som andre.

Byen tilhører dem, der tager den til sig!

Det interessante er, at vi på forskellig måde kan aflæse denne udvikling mod service og kvalitet i folkekirken. Ikke samtidig, men med nogen forsinkelse. Næsten en generation!

Folkekirkemedlemmet får en ny opmærksomhed som medlem, da det netop er medlemmet, der er i centrum for den service, man gerne vil levere. Det er i disse år minikonfirmandundervisningen, babysalmesangen og spaghetigtidstjenesten går sin sejrsgang over det ganske land. "Sådan en aktivitet må vi også tilbyde", det sikrer liv og vækst – i sognegården.

Når et initiativ viste sig levedygtigt og som en service, man kunne forvente i hele landet, svarede Kirkeministeriet igen med en anordning. Hermed viste ministeriet, at nok så man et behov for, at folkekirkens tilbud udviklede sig, men det skete i Folkekirke 1.0's måde at kommunikere på.

Som en begyndende afslutning på denne periode kan Kirkeministeriets interesse for kvalitet i det folkekirkelige arbejde ses. I en af betænkningerne fra 2011 rettes opmærksomheden mod en af tilsynets opgaver: At identificere kvalitetsproblemer og tilbyde hjælp. Det ville Folkekirke 1.0 aldrig have formuleret.

Ellers viser interessen for service og kvalitet sig i bygning af sognegården, som får sin storhedstid. Optagetheden retter sig her mod kirkens eget sted. Det handler om at få folk ind i sognegården; at få fat i de unge, som det ofte hedder. Eller formuleret i mere merkantile vendinger, det handler om at holde kunderne i butikken. Få dem ind – bare fem minutter.

I centrum er ikke længere alene sognet, men medlemmerne, og præsten kan de altså møde ikke alene under gudstjenesten og de kirkelige handlinger, men især i sognegården. Det er også her, medlemmers begyndende ønsker om dåb og konfirmation på en lørdag efterkommes. Noget, der heller aldrig ville være sket i version 1.0, mens de præster, der siger ja, lader sig udfordre som teologer ved at lade budskabet fortolke og lyde uden for den faste kollekt- og tekstrækkes rammer.

Og lige som vi har vænnet os til nye vinde, skifter de igen. Et nyt styringsparadigme er formuleret i kommunerne. Kan folkekirken genfindes i en ny version?

	Folkekirke 1.0	Folkekirke 2.0	Folkekirke 3.0
Folkekirken er	Myndighed/ øvrighed	Organisation	Del af lokalsamfund
Folkekirken er optaget af	Vejledninger, cirkulærer og regulativer	At alle får det samme	At være del af lokalt netværk / civilsamfund
Folkekirken retter sig mod	Sognet	Medlemmer, der bor i sognet	Potentielt alle
Artefakter	Højmesse og kirkelige handlinger	Kirkelige aktiviteter	Stiller spørgsmål / rammer / faciliteter
Præstens faglighed udspiller sig i	Prædiken	Prædiken/ undervisning/ individuel sjælesorg	Udfolder sig i netværk
Succeskriterie	At det sker	Kvalitet / høj medlemsprocent.	Deltagelse og inddragelse
Hvor Hvad forkyndes	I kirkerummet Den almægtige	I kirke og sognegård Den inkarnerede	Kirke og hvor som helst Den treenige
Ledelse / tilsyn	Indenfor hierarkiet	Som selvledelse	I netværk

Den Danske Folkekirke 3.0.

De seneste år udvikles et nyt paradigme inden for den offentlige organisering og styring. Med den sidste kommunalreform fra 2007 rykker interessen fra borgerne og konsumenten til medborgeren. Nu kan kommunen ikke reduceres til en myndighed eller organisation, men ser sig selv som leder af de mange lokalsamfund, som vi hver især er en del af.

Velfærd er noget, vi skaber sammen. Det er et fælles ansvar. Det nytter ikke noget at sidde og pege fingre ad Skrankepaven eller vente på, at damen

Byen tilhører dem, der tager den til sig!

fra kommunen kommer og fikser vores problemer. Nej, vi er alle kommunen, og hermed rykkes fokus.

Kommunen har set værdien af lokalsamfundet, og opgaven for kommunen er nu at involvere. Man er optaget af at bringe mennesker sammen i fællesskab og lade os alle være med til at definere, prioritere og løfte. Der tales om samskabelse, partnerskabelse, borgerdreven innovation, fællesskabelse – nye buzzwords står i kø. Intentionen er at engagere og give ejerskab.

Derfor synes opgaven for kommunen at være at bringe sammen, støtte og mediere. Fra udelukkende at være leverandør af velfærdsydelser er kommunen også blevet optaget af lokalsamfundet, af livet mellem husene og af at øge kendskabet til hinanden lokalt og på tværs af mangfoldighed og forskellige ressourcer. For sammenhængskraften og et solidarisk samfund giver ikke sig selv. Jo stærkere et lokalsamfund er, desto højere er trykningen for medborgerne og den gensidige tillid.

Aarhus kommune har formuleret sig om det nye paradigme på følgende måde: "Vi har bildt os selv ind, at vi fra kommunen alene vide, hvad aarhusianerne har brug for. Det er vi i gang med at holde op med. Nu skal vi som kommune træde et skridt tilbage og lade borgerne komme til".

Spørgsmålet, der uvilkårligt melder sig, er: Kan folkekirken foretage det samme skifte? Hvad sker der, hvis vi i citatet erstatter *kommune* med *folkekirke*?

Vi har bildt os selv ind, at vi fra folkekirken alene vide, hvad medlemmerne har brug for. Det er vi i gang med at holde op med. Nu skal vi som folkekirke træde et skridt tilbage og lade medlemmerne komme til.

Her anes de første konturer af Folkekirken 3.0. Men det vil vise sig, at 3.0 udgaven ikke alene er et barn af tænkningen om og udviklingen af den kommunale styring og politik. Den kan stå selv som en teologisk og folkekirkeligt reflekteret praksis, der ikke måler sin succes i, hvor mange der kommer til hvor mange arrangementer. Folkekirkens legitimitet kan her ikke længere aflæses af antal medlemmer eller det gennemsnitlige antal deltagere pr. højmesse, men af, om den gør en forskel i samfundet. Gør man godt i forhold til det fælles, er eksistensberettigelsen givet. Gør man ikke en forskel, er virk-

somheden i bedste fald irrelevant. Folkekirken vil kaste klubpræget af sig og vende sig fra sig selv og mod de lokalsamfund, som den fra tidernes morgen var med til at bygge. Folkekirke 3.0 vil ikke drage til sig og ind, men vende sig ud og være del af det lokale.

Hierarkiet erstattes af netværk. Her tildeles man ikke en plads, men må tage den, og man har den, så længe man i netværket bidrager med noget, der løfter det fælles. Folkekirken 3.0 retter sig følgelig ikke alene mod sognet eller medlemmerne, men mod den omverden af mangfoldighed, som Folkekirken 1.0 ikke kendte, og som 2.0 ikke havde blik for. Her kan man finde folkekirken som en naturlig del af civilsamfundet og af det lokale netværk, og i den forstand er der omvendt meget at genfinde fra tiden med Folkekirken 1.0, hvor præsten og kirken var del af det, der bandt sognet sammen. Man er nu optaget af fællesskab, at skabe rammer for og/eller bidrage ved at gå i partnerskaber med de foreninger og institutioner, der trives omkring.

I dag er folkekirkens plads i lokalsamfundet ikke givet på forhånd. Det ved Folkekirke 3.0 godt. Den ved, at folkekirkens plads gives, når den involverer sig. Når den stiller sin faglighed, ekspertise og faciliteter til rådighed. Som når præsterne bringer den teologiske faglighed i spil med læreren, pædagogen eller sygeplejersken og samtaler om de grundmenneskelige vilkår, som alle – også i deres professionelle virke i lokalsamfundet – møder.

Eller når menighedsråd og andre er med til at sætte og præge den lokale dagsorden for, hvordan bydelen eller lokalsamfundet bliver og vedbliver med at være et trygt sted at leve, hvor man har let ved at mødes. Det gør Folkekirke 3.0 ved at åbne dørene i sognegården og i kirken være nysgerrige på, hvad andre tænker om alle de spørgsmål om håb, mening, afmagt, sorg og fred, som alle mennesker til alle tider har stillet. Folkekirke 3.0 vil ikke kun være stedet, hvor det sker. Den er også optaget af at bringe disse spørgsmål ud i det åbne. Op og ud af krypten, ud på den anden side af kirkegårdsmuren, på den anden side af sognegårdsmuren. Ud og overalt, hvor to og tre er forsamlet.

En af de afgørende indsigter for Folkekirke 3.0 er, at den aldrig taler ud fra et privilegeret og eksklusivt ståsted, hvor man kan finde værdier eller viden, som alene findes på det sted. Den tør godt spørge, for den ved, at er der noget, folk ønsker, når de kommer i teatret eller museet, så er det teater og museum. Det samme ønsker de af kirken, et sted hvor vi er sammen om at stille spørgsmål til tilværelsen.

Byen tilhører dem, der tager den til sig!

Dermed er der også det at tilføje, at præsten ikke er en ekspert, som har monopol på et særligt menneskesyn, læren om Gud, eller hvor man kan hente svar på det meste. Ekspertes på livet og det med Gud er vi alle. Derfor stiller version 3.0 i sin omverden flere spørgsmål, end den leverer svar. For nysgerrigheden efter at blive klogere på livet, hinanden og Gud driver Folkekirke 3.0 i retning af nye partnerskaber, nye spørgsmål man kan bidrage til svar på og nye formater for samvirke.

Sådan vil Folkekirke 3.0 tage byen til sig. Ikke ved at forøge aktiviteterne, men ved at være en del af lokalsamfundet. Det vertikalt orienterede hierarki er afløst af det horisontalt orienterede netværk, hvor alle systemer har en funktion. Men efter seneste opdatering 3.0 er folkekirken sig pinligt bevidst, at man meget let kan afsnøre sig selv og visne, hvis man ikke giver noget tilbage til det lokalsamfund, man kunne være en del af.

Den multilokale folkekirke

Siden Folkekirke 1.0 og 2.0 er meget forandret. Man søger ikke længere det samme sted. Til den samme præst. Man kender ikke nødvendigvis naboen, for med de befolkningstætte områder viser det paradoksale sig, at ensomheden ikke bliver mindre, jo flere der bor side om side eller oven på hinanden. Hvor servicekirken rejste sig på traditionssamfundets kirkes skuldre, har den i vid udstrækning sejret. I hvert fald hvis man skal dømme på det antal af salmesangsmødre og børnefamilier, der frekventerer arrangementerne. Men som også synes at have begrænset tiltrækning. Skal folkekirken fortsat kunne kalde sig folkets kirke, må den også kendes på evnen til at involvere og engagere og ikke alene servicere og afgøre sig for sager.

Vores samtidskultur forandrer sig hastigt. Ingen søger længere det samme sted hen. Man søger arbejde langt hjemmefra, køber ind på vejen og går til fitness et tredje sted. Yderst sjældent er der dog sammenfald mellem personer og interesser. Den folkelige sammenhængskraft har ikke samme styrke som engang. Det skal folkekirken tage bestik af og derfor ikke mindst yde sit bidrag til, at lokale fællesskaber styrkes.

Gentænker vi den lokale kirke i en version 3.0, kan vi se den som en multilokal kirke, og så repræsenterer den allerede et væld af muligheder. For set

ud fra en simpelt organisatorisk synsvinkel er den mere lokal og vidtfor-grenet end mange andre institutioner og organisationer, vi kender. Det er folkekirkens styrke, som netop kommer til udtryk, hvor dørene åbnes, kaffen drikkes og relationerne lokalt udvikles.

Netværkskirken, som vi også kunne kalde den næste opdatering 3.0, er multilokal. "Multi" fordi den står side om side med utallige sognekirker. "Multi" fordi den med dette begreb refererer til et fælles grundlag, til fælles organisering og en fælles tradition og historie. "Lokal" fordi den er optaget af at tage farve af det lokalsamfund, den er en del af. "Lokal" fordi den ikke henter sin legitimitet i cirkulærer eller i at kopiere aktiviteter fra nabokirken, men søger partnerskaber og stiller de i det lokale fælles spørgsmål. Er optaget af det almene og ikke det særlige. Det, der samler, er fælles.

I den multilokale kirke vil meget fælles kunne genkendes, og ellers vil de regionale forskelle fra land til by give en mangfoldighed i udtryk.

For mig at se ligger der i disse forestillinger om Folkekirke 3.0 som multi-lokal kirke tanker, der kan ses som beslægtede med de reformatoriske ideer om det almene præstedømme og det myndige lægfolk. At tænke folkekirke i en version 3.0 ligger teologisk set langt nærmere kilderne fra NT og den reformatoriske arv, end hvad der polemisk sagt kan siges om den statstjenestemandsansatte præst med indbygget linjevogter-funktion og servicekirkens klubmedarbejder.

Dog er der ikke – heller ikke i den kommunale verden – rene snit i denne epokale tænkning. Der vil være funktioner fra 1.0 og 2.0, som stadig vil udgøre en del af 3.0 versionens *raison d'être*. Men fortegnet for den nye netværkstænkning er afgørende. Hvad forhindrer Den Danske Folkekirke i at tage byen til sig og være del af samme? Folkekirke 3.0!?

Byen tilhører dem, der tager den til sig!

Litteratur

Skovgaard, Anne Kjær mfl. (2015): *Kommune forfra*. Mandag Morgen Innovation Aps.

Bason, Christian, Sune Knudsen og Søren Sebastian Toft (2009): *Sæt borgeren i spil*, Gyldendal, København.

https://www.skanderborg.dk/politik-og-faellesskab/udvikling-i-kommunen/kommunen-3-0#fortaelling_om_kommunen_3.0

Putnam, Robert D. (2000): *Bowling alone*. New York, Touchstone.

Esben Thusgård er provst for Aarhus Nordre Provsti og projektleder for *Kirken i Byen*, Aarhus Stift.

E-mail: etk@km.dk

Ændringer i bykulturen – ændringer i kirkekulturen?

Jens Andrew Baumann

I den tidlige middelalder var landsbyerne ikke “landfaste” i den forstand, som vi i dag opfatter byerne. Mens landsbyerne tidligere var blevet flyttet rundt på ejerlavets jord, blev de stedfaste ved middelalderens begyndelse. Derfor kan man slå fast, at vore landsbyer blev grundlagt ved overgangen mellem sen vikingetid og middelalder.

Det er ikke tilfældigt, at landsbyerne blev stedfaste på samme tid, som den danske statsmagt blev fastlagt, og danerne blev kristne. Netop på den tid blev trevangsbruget indført, og med det fulgte en opdeling af landsbyens jord i tre vange, hvor hver gård havde sin part alt efter størrelsen af gårdens toft, dvs. hjemmejord. Med dette system blev det muligt at beskatte gårdene efter et retfærdigt fordelingsprincip, men samtidig blev det urealistisk at flytte rundt på landsbyen.

Opførelsen af de mange sognekirker bidrog også stærkt til at lægge landsbyerne fast i bymarken. Med kristendommen og kirkebyggeriet blev gravpladsen i form af inddigede kirkegårde flyttet ind i landsbyerne, og den indviede jord kunne ikke senere bruges til andet.

Da man tilbage i middelalderen anlagde kirkerne, var de gerne placeret på et højt punkt i landskabet, fordi de markerede en vis moralsk orden i landet. Det var et symbol på, at der var noget større og højere end os selv. Kirken repræsenterer sådan set fortsat den moralske orden i landet, for vores moralbegreber knyttes blandt andet sammen med kirken. Derfor opfattes det som vigtigt, at man kan se kirken i landskabet. Selv om mange nye elementer er kommet til at “kæmpe” om en plads i landskabet, er kirkens synlige placering i landskabet helt essentiel i det danske kulturlandskab.

Kirkerne fyldte dengang som nu meget i byerne. Domkirker og sognekirker udgjorde en stor del af urbaniseringen. Først træbygninger og senere sten og tegl. Kirkens udvikling har altid fulgt den demografiske udvikling. Der findes ca. 2385 folkekirker i Danmark. Heraf er 1724 middelalderkirker, 1500-, 1600- og 1700-tallet er præget af en ret begrænset grad af kirkebyggerier, i 1800-tallet opføres der 181 kirker, mens der i 1900-tallet opføres 402 kirker. Den store aktivitet i 1800- og 1900-tallet hænger sammen med den store vandring fra land mod by. Nye byområder opstår, nye kirker betjener disse nye byområder.

Traditionelt set er danske byer lave. Vi bygger (endnu) sjældent højhuse i vore byer. Det giver god plads til også at opfatte bykirkerne som synlige i bybilledet. Endvidere er kirkerne ofte placeret på synlige steder i byerne. Ved torvet, på signifikante punkter i landskabet, midt i eller ved en centralt placeret kirkegård.

I opgangstår, som vi aktuelt oplever det, er kirkens fremtrædende placering i kulturlandskabet i fare. Når projektudviklere kigger sig om efter nye muligheder for at opføre ny bebyggelse, når der skal opføres nye vindmøller mv. er der ofte behov for at kæmpe en kamp for kirkernes frie udsyn og for, at den frie indsigt til kirkerne bevares. Der er jævnligt sager, hvor de kirkelige stifter benytter sig af deres vetoret til at påvirke udformningen af eksempelvis kirkenære byggerier. I den slags sager er det en stor gevinst, at der primært i 1950'erne blev gennemført en lang række fredninger af miljøet omkring en række danske kirker, de såkaldte "Provst Exner-fredninger".

Man kan konstatere, at på trods af den nyere tids markante udvikling af de store og større danske byer er det alligevel lykkedes at fastholde billedet af kirken som en væsentlig og klart synlig bygning i bylandskabet. Men er det også ensbetydende med, at kirken er en i fysisk forstand frit tilgængelig institution? Når man står der i byrummet, er kirken så inkluderende? Er overgangen mellem byen og kirken udformet således, at overgangen virker enkel og ligetil?

Krise?

Rammerne for kristendommen i Danmark gennemgår en markant forandring. Hvor kristendommen tidligere gennemsyrede samfundet, får man i dag af og til en fornemmelse af, at kristendommen for mange danskere er et muligt tilvalg. En typisk holdning er, at få vil sige, at de er 100% kristne, men at man fortsat tillægger kristne værdier en stor betydning for danskerne og samfundet. At man har stor tiltro til kirken som en bærende samfundsinstitution. At kirkens fysiske tilstedeværelse i byerne og i landskabet er uundværlig, ja faktisk af national betydning. Ofte bruger man ordet "kulturkristendom" om den måde at praktisere kristendommen på. Vi bruger kirken, men vi gør det, når vi har lyst til det.

Kigger man på kirkerne, er brugen af kirkerne og kirkerummene dog kun ændret minimalt. Traditionelt er den danske folkekirke rammen om en mere eller mindre endimensional dialog. Præsten taler til menigheden, men menigheden taler ikke med præsten. Sådan kan man i mange tilfælde også opfatte samspillet mellem byen (borgerne) og kirken. Kirken ligger højt placeret i landskabet eller markerer sig tydeligt i bylandskabet. Men det at se og opfatte kirken tydeligt er en ting, en helt anden sag er, at kirkerne ofte opleves som tillukkede. Man kommer kun til og ind i kirken eller på kirkegården, hvis man har et ærinde. Nogle gange oplever man det, at en kirkegård pludseligt bliver et markant byrum, et rum, som mange mennesker bruger dagligt. Enten som passage (fysisk eller mentalt), som opholdsareal eller lignende.

Kirkegården i min hjemby Viborg er et eksempel. Talrige gange har jeg passeret kirkegården. På alle årstider og under alle vejrforhold. Det er en kendsgerning, at kirkegården kan give én en ro, som ikke findes andre steder i byen. Mest fascinerende er det, at kirkegården og dens tavse beboere fortæller nye historier om fortiden, hver gang man passerer kirkegården. Her kan man i høj grad tale om et "kirkeligt rum," der positivt forsyner byen med et stærkt og aktivt rum.

Der kan desværre ikke herske tvivl om, at den danske folkekirke gennemlever en form for krise. Mange steder, ikke mindst i de store og større byer, pågår der i stort omfang en markant udmelding fra folkekirken. De, der fra-

vælger kirken, nævner, at folkekirken er utidssvarende, at folkekirken ikke kan tilbyde dem noget, som de kan bruge i deres travle og moderne liv.

På landet ligger de gamle middelalderkirker placeret i det, der engang var magtcentre, men som nu er blevet til sjældent benyttede sognekirker i tyndt-befolkede områder. Messefald hænder i den forbindelse.

Undertegnede har i perioden 2012-2018 udgjort en del af det konsulent-korps, der – som rådgiver for stifterne – skal forsøge at manøvrere i balancen mellem at bevare historiske værdier og på den anden side at gennemføre en fysisk bygningsfornyelse, der kan bakke op om nye former for anvendelse af kirkerne. Ønskerne om fornyelse af kirkerne i Danmark er mangfoldige; indretning af sideskibe til alternative formål, nedtagning af kirkebænke for at skabe plads til alternative indretninger, 100% udtagning af historisk inventar for at skabe rum til nye indretninger og anvendelser af kirkerne mv. Det giver jævnligt basis for interessante diskussioner om, hvordan man kan forandre en så grundlæggende uforanderlig bygningsmasse. Og i hvor høj grad kirken og kirkerummet skal ændre sig? Baseret på ca. 300 kirkebesigtigelser i de senere år er min holdning, at ja, kirken bør fysisk forsøge at indrette sig efter de krav, som en ændret samtid stiller til kirkens indretning. Men fornyelsen af kirkerne må ikke ske på bekostning af de værdier, der er opbygget gennem århundreder. Fornyelsen skal ske med omtanke og bør ikke ske som følge af øjeblikks-intentioner. Lader man sig binde af modestrømninger, risikerer man at miste det, som talrige generationer før vores handlekraftige generation har opbygget.

Digteren Søren Ulrik Thomsen siger om fornyelsen af kirken: “Kirken skal altid tale ind i sin samtid, men den skal ikke løbe efter den” og “Hvis kirken altid løber efter det timelige, er det måske svært at tro på, at den repræsenterer det evige, men selvom tiderne ændrer sig, har evangeliet jo været det samme i 2000 år”. Søren Ulrik Thomsen opfatter gudstjenesten som et ikke-socialt fællesskab, hvilket ses i sammenhæng med, at man i gudstjenesten retter sig mod Gud, ikke mod sig selv, hinanden og vores indbyrdes relationer. Derfor er det for Søren Ulrik Thomsen ikke kritisk, at kirkegængerne sidder på lange rækker og stirrer ind i nakken på dem, der sidder på bænken foran.

I bygningsfysisk forstand kan man vel hævde, at Søren Ulrik Thomsens holdning må være, at det statiske kirkerum er et rum, man skal være varsom

med at ændre ukritisk. Og at kirkens statiske rum ikke nødvendigvis bør modsige muligheden for, at kirkens rum kan fungere som base for et mere frit, levende fællesskab.

Disse argumenter optræder jævnligt i mine overvejelser, når jeg drøfter det, som jeg kalder den bygningsfysiske fornyelse af kirkerne, med menighedsrådene. For det er så nemt at følge trop, når den kirkelige bygning får ansvaret for, at der kommer færre mennesker i kirken. Og det er så nemt at ødelægge en bygningshistorie, som andre så møjsommeligt har bygget op. Men man behøver jo ikke at gøre det. Når det er sagt, er der naturligvis store forskelle. Nogle kirker er mere værdifulde end andre, nogle kirker kan nemmere ombygges end andre kirker.

Forholdet mellem kirken og byen

De danske byer vokser. Over halvdelen af den danske befolkning bor i byer med mere end 30.000 indbyggere. Kirkernes indre må anses for at have en nær sammenhæng med de liturgiske handlinger, der foregår i kirkerne. Den sammenhæng findes ikke på samme måde i landskabet rundt om kirkerne. Især ikke når kirkerne placeres i en bymæssig kontekst.

Når man kigger på kirkerne i byerne, findes der interessante prototyper. Herunder kan man nævne bykvarterkirken, der er beliggende i en sammenhæng, der i store træk svarer til den sammenhæng, som kirken oprindeligt blev placeret i (men som ikke længere bærer sin betydning for bydelen). Den oprindelige landsbykirke, der engang var centrum i en lille landsbybebyggelse, men som sidenhen er blevet til en mindre enklave i en moderne by, der på alle sider omringer den gamle landsby. Kirken, der er beliggende ved eller på en præcist defineret plads i byen, eller kirken, der er søgt placeret som et centrum i en forstad, der på ganske få år er opstået helt uden om den klassiske manual for, hvordan en god dansk by opbygges.

Kigger man nærmere efter, så har næsten alle bykirker oprindeligt haft en mere synlig, måske også en mere bevidst placering i bybilledet end tilfældet er i dag, hvor de seneste årtiers kraftige udvikling af byerne har medført, at mange bykirker lever en betydeligt mere skjult eksistens end oprindeligt

tiltænkt. Kirken indtager ikke længere sin plads centralt i bybilledet med samme selvfølghed som i den "gamle" danske by.

Tidligere i denne artikel hævdes det, at kirkens indre rum i nogle tilfælde kan betragtes som næsten uangribeligt, fordi tidligere generationer har sørget for at fastholde noget, som alene i kraft af kontinuitet har opnået så stor værdi, at vi "eksperter" begynder at opfattet rummet som uangribeligt. Man kan også sige, at kirkernes indre og isoleret set kirkernes ydre har haft muligheden for at opretholde en slags status quo. Ydre påvirkninger har ikke præget nærmiljøet i kirkerne.

Den "suverænitet" har ikke eksisteret i relationen mellem kirke og by. I langt de fleste tilfælde har kirkerne – ganske vist beskyttet af Exner-fredninger og vetoret, men alligevel – på godt og ondt måttet følge med den almindelige samfundsudvikling i bred forstand. Så hvor kirkernes bygninger har undgået få bygningsmæssige forandringer i et nøje styret system, er kirkernes relation til de byer og bydele, der omgiver kirkerne, af langt mere tilfældig karakter. Kirkerne har været nødsaget til at tilpasse sig, i mange tilfælde ligefrem underordne sig.

Det er naturligvis både godt og skidt. Men godt i den forstand, at der i relationen mellem kirke og by er bedre plads til egentlige nye tiltag, end der isoleret set er i selve kirken og ved kirkens nærmiljø. Rummet mellem kirke og by er foranderligt, hvilket giver muligheder for, at der kan gennemføres en sammenfletning; ikke blot kan kirken blive en integreret del af byen, i mange tilfælde kan kirkens arealer måske endda blive en del af byens rum?

Kirken i Byen

Aarhus Stift har ønsket at belyse relationen mellem kirke og by. I den forbindelse er projektet *Kirken i Byen* blevet iværksat. Rammene for projektet er formuleret således på Stiftets hjemmeside:

Hvor mennesker lever og bor, skal Folkekirken også være. De største byer i Danmark oplever stor vækst, nye bydele skyder op, gamle kvarterer fortættes, og industrigrunde i byerne ryddes til fordel for boliger og institutioner. Folkekirken skal

være en del af denne udvikling, som inspiration og kritisk medspiller, så byen bliver ved at være et godt sted for mennesker at leve i.

I den fælles by har folkekirken altid haft en vigtig placering og betydning, som det centrale sted, man mødes og taler om de spørgsmål i livet, der angår os dybest. I byen er der fortsat brug for steder, der samler, hvor man kan tænke, undre sig, hvor man udfordres af andre, er med til at gøre en forskel, og hvor man kan søge fællesskab”.

Biskop over Aarhus Stift, Henrik Wigh-Poulsen, har indsat provst Esben Thusgård som projektleder for projektet *Kirken i Byen*. Projektet er et tværorganisatorisk projekt mellem stift, provstier og menighedsråd i Aarhus Kommune med samarbejdspartnere, der favner Aarhus Universitet, Aarhus Kommune, byplanlæggere, arkitekter og entreprenører.

Kirken i Byen ønsker at belyse og undersøge, hvordan Folkekirken kan placere sig i byer i rivende udvikling og bidrage til livet mellem husene i byen.

Prototyper

I samarbejde med den arbejdsgruppe, som Aarhus Stift har nedsat, er der påbegyndt en udarbejdelse af en mindre rapport, der har til hensigt at undersøge relationen mellem kirken og byen i en væksttid. Arbejdet tager sigte på at belyse muligheden for at udvikle kirkens placering i forskellige sammenhænge i en tid, hvor Aarhus Kommune udvikler sig med rivende hast. Måske byens udvikling også giver mulighed for kirkelig udvikling. Måske det forholder sig sådan, at kirken ikke blot skal tilpasse sig en bymæssig udvikling, men at kirken aktivt kan medvirke til at skabe en bedre og mere sammenhængende by.

Vores arbejde med *Kirken i Byen* har taget sit udgangspunkt i en analyse af den fornyelse, der foregår i Aarhus Kommune. Der er planlagt en lang række store udviklingsprojekter og -områder i Aarhus Kommune. Herunder kan eksempelvis nævnes:

Ændringer i bykulturen – ændringer i kirkekulturen?

- Udviklingen af Aarhus Ø – De Bynære Havnearealer.
- Udviklingen af Godsbanearealerne.
- Udviklingen af området omkring Rutebilstationen.
- Omdannelsen af Gellerup og Toveshøj.
- Udviklingen af Ceres-byen.
- Udviklingen af området omkring det gamle Psykiatriske Hospital.
- Udviklingen af området omkring Amtssygehuset.
- Udvikling af Mårslet og andre af byens forstæder.
- Udviklingen af Sydhavnen.
- Udviklingen af Letbanen.

Hvis man tegner et kort over fixpunkterne i den kommunale udvikling og samtidig udarbejder et kort over kirkerne i Aarhus By og nærmeste omegn, træder en række kirker frem i kraft af, at kirkerne så at sige er placeret midt i udviklingsplanens "epicentre". I den forbindelse har vi udpeget en række kirker, der forekommer at være centrale i relation til forskellige projekter under udviklingen i Aarhus Kommune:

- Gellerup Kirke – central i relation til udviklingen af nærområdet. Og som samtidigt er interessant, fordi kirken er beliggende i et område, hvor flere andre trosretninger er til stede.
- Mårslet Kirke – interessant, fordi der er tale om en oprindelig landsbykirke, der er placeret i et markant udviklingsområde. Hvordan sikres det, at kirken fortsat kan betjene et område, der tæller betydeligt flere mennesker? Der skal udarbejdes en helhedsplan for byen; denne indeholder en stillingstagen til en fortætning af byen samt ikke mindst en sikring af kulturmiljøet og bevaring af landsbyens kvaliteter.
- Hasle Kirke – interessant, fordi kirken er centralt placeret i forhold til tankerne om en fornyelse af Hasle Torv. Hasle Kirke ligger allerede nu centralt i sin bydel på et præcist defineret sted. Hvordan kan man sikre sig, at kirken bliver mere tilgængelig for byen?

- Sankt Johannes Kirke – der udføres et omfattende projekt for et by-integreret universitetsformål, herunder boliger og erhverv. Sankt Johannes Kirken er en væsentlig bydelkirke. Hvordan sikres kirken, når nærmiljøet ændrer sig så radikalt? Hvordan integreres kirken i den nye sammenhæng?
- Lisbjerg Kirke – i lighed med Mårslet Kirke er der tale om en landsbykirke, der er beliggende i et område, der vil forandres radikalt. Længs den kommende letbanestrækning ligger landsbyen Lisbjerg, der planlægges at vokse fra knap 900 indbyggere til godt 25.000 indbyggere.
- Vor Frue Kirke – aktuel i og med, at der er tale om en centralt beliggende kirke, der er beliggende i et område, der undergår en kraftig fornyelse.
- Domkirken – som ligger centralt i forhold til mange af de udviklingsområder, der er centrale for Aarhus Kommune, blandt andet den radikale ombygning og fornyelse, der pågår af mange af de bynære havnearealer. Hvad sker der eksempelvis med Domkirkens fremtræden i bybilledet, når man begynder at bygge højt på havnen?

I det næste led af projektet er det vores ambition at kigge på udviklingspotentialer for kirkerne. Når byen udvikler sig, hvordan kan kirken så udvikle sig samtidig? Hvordan kan kirken i højere grad blive en integreret del af det omkringliggende byliv? Hvis folk har en tendens til at opleve kirken i byen som lukket og svært tilgængelig, hvordan kan man så med få og ofte enkle midler lade kirke og by integrere sig i hinandens liv? Er det alle kirker, der har den mulighed, eller kan man opleve, at nogle kirker er “født” lukkede alene i kraft af deres arkitektur? Drejer det sig udelukkende om at ændre på kirken, eller skal man i højere grad arbejde med en tilføjelse til kirken for at gøre denne mere åben? Måske skal det hele ske i rummet mellem den tilstødende by og kirken?

I den proces, hvor der arbejdes med mødet mellem by og kirke, har flere aktører muligheden for at agere. En helt væsentlig aktør er naturligvis menighedsrådene. Menighedsrådene har råderet over væsentlige arealer i byerne, og rådene har mulighed for at formulere et grundlag, et regelsæt for

livet mellem byen og kirken. Det er naturligtvis en klar forudsætning, at menighedsrådene ønsker at være nærværende i lokalområdet.

Overordnet set kan sådan en proces jo ende med at gøre op med den traditionelle adskillelse mellem byliv og kirkeliv ved at danne grundlag for et anderledes og dynamisk kulturmiljø, hvor kirken ikke blot får udvidet sine fysiske grænser, men også bliver en forlængelse af det offentlige byrum. Nogle steder opleves det allerede, at kirkerummet fungerer som en forlængelse af byrummet. Så bliver kirken til et sted for alle. Et sted for fordybelse, ro og fællesskab.

Nogle røster peger på, at der må gøres op med den traditionelle måde at være kirke på for at følge med udviklingen og det moderne hverdagsliv. Ved at fokusere på begreber som “folkelighed”, “tilgængelighed” og “åbenhed” kan kirken i byen måske i højere grad blive et sted, hvor tonen og stemningen er mere uhøjtidelig og udbuddet af aktiviteter netop bliver mangfoldigt.

Til sidst vil jeg tilføje en afrundende bemærkning: Vi tenderer jo til at betragte kirken som en stort set uforanderlig størrelse. Vi ankommer til kirken, og i tilfældet middelalderkirken imponeres vi over den lange forhistorie. Det at musealisere kirken kan i den forbindelse godt gå hen og blive en farlig tendens. For kigger man nøjere efter, har kirken som institution – eksempelvis kan man henlede opmærksomheden på 31. oktober 1517, hvor 95 teser blev ophængt på døren til Wittenberg Slotskirke – såvel som de mange middelalderlige kirkebygninger altid undergået store forandringer. Der er tale om en forandringsproces, der altid har haft til formål at tilpasse sig samtiden. Hvilket langtfra er det samme som at lefle for samtiden. Man gik fra at bygge trækirker til at bygge stenkirker, man gik fra den ene stilperiode til den anden, man gik fra bjælkelofter til hvælv, man tilføjede kirketårne og sidekapeller, man tilføjede bænke, man etablerede varmekilder, man tilføjede lys til kirkerne.

I de kommende år vil der blive taget hul på mange rigtigt interessante drøftelser vedrørende kirkernes fornyelse. Herunder vil der ikke mindst ske en fornyelse af relationen mellem by og kirke, men dialogen omkring en fornyelse af det kirkelige rum presser sig også på. Ligesom dialogen om de mange kirkers fremtid i de befolkningstynde sogne også vil blive væsentlig.

Litteratur

Aarhus Stifts hjemmeside, afsnit om “Kirken i Byen”.

Landsforeningen af menighedsråd, artikel om Folkekirkemødet, 26. august 2017, om oplæg ved Søren Ulrik Thomsen.

Kristeligt Dagblad 26. februar 2018, “Under 60% af københavnere er nu medlem af folkekirken”.

Kristeligt Dagblad 22. december 2016, “Danskerne har fundet et nyt ord for deres tro”.

Kristensen, Hans Kronborg og Bjørn Poulsen 2016: *Danmarks Byer i middelalderen*, Aarhus Universitetsforlag.

Jens Andrew Baumann er arkitekt MAA og kgl. bygningsinspektør
E-mail: jens@bb-w.dk

Redaktion

Christine Tind Johannessen-Henry
E-mail: ctj@km.dk

Jette Bendixen Rønkilde
E-mail: teojbr@cas.au.dk

Laura Lundager Jensen
E-mail: luje@phmetropol.dk

Jacob Bech Joensen
E-mail: jbj@km.dk

Kjeld Slot Nielsen
E-mail: kjsn@km.dk

Karina Juhl Kande
E-mail: kjk@km.dk

Lars Sandbeck
E-mail: lasa@km.dk

Rikke Juul
E-mail: rj@km.dk

Peter Birch
E-mail: pbp@km.dk

Henrik Brandt-Pedersen, Eksistensen
E-mail: henrik@eksistensen.dk

Kritisk forum for praktisk teologi, 153
38. årgang (2018) udgives af redaktio-
nen i samarbejde med Eksistensen.

Ansvarshavende redaktører for nr.
152: *Kirken i byen*

Esben Thusgård og
Peter Birch

ISSN 0106 – 6749 © Forfatterne og
Kritisk forum for praktisk teologi

Kritisk forum for praktisk teologi
er sat hos Eksistensen og trykt hos
ScandinavianBook

Layout: freiheit09

Bestilling af tidsskriftet:

Eksistensen, Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C

tlf. 3324 9250

www.eksistensen.dk

e-mail: eksistensen@eksistensen.dk

Prisen for et abonnement på 38. årg.
(2018) er kr. 379,- (studerende kr.
298,-). Enkeltnumre sælges for kr.
159,-. En årgang er fire numre

Ældre numre af tidsskriftet kan fås
ved henvendelse til forlaget

Henvendelse vedr. indlæg i tids-
skriftet kan rettes til forlaget eller til
redaktionens medlemmer